

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 7, Sayı/Issue 14, Mayıs/May 2025, ss. 365-386.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.12.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 04.02.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1600173>

 AİZHAN RAKHYMBAYEVA*

ÖZ

XIII. yüzyılın ortalarında Batu ve Subutay komutasındaki Moğol ordularının gerçekleştirdiği fetihler sonucunda Orta Çağ'ın en büyük siyasi oluşumlarından biri olan Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bu devlet, İrtiş Nehri'nden Dinyester ve Tuna nehirlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Yeni kurulan devletin yönetimi ve geniş toprakların etkin bir şekilde kontrol edilebilmesi, Moğol öncesi döneme ait yerleşim merkezlerinin geliştirilmesini ve yeni şehirlerin inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Moğol liderleri, Altın Orda topraklarının yalnızca göçebe yaşam için değil, aynı zamanda ticaret ve yerleşik hayat için büyük bir potansiyele sahip olduğunu fark etmiştir. Bu doğrultuda, Altın Orda döneminde şehirleşme hanların desteğiyle hız kazanmış; fetihler sırasında zarar gören yerleşim yerleri yeniden inşa edilmiş ve bozkır ile yerleşik bölgelerde yeni şehirler kurulmuştur. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Altın Orda'nın merkezi Aşağı İtil bölgesine kaymış ve bu dönemde bozkır alanlarında yoğun bir şehirleşme süreci başlamıştır.

Bu makale, Altın Orda'nın mimari yapılarının farklı kategorilerini incelemektedir. Camiler, minareler, türbeler, hamamlar ve malikâneler gibi yapılar, Altın Orda'nın kent kültürünü ve farklı geleneklerin etkisini yansıtmaktadır. Anadolu Selçuklu mimarisinden etkilenen camiler ve minareler, bölgedeki dini yapıları şekillendirirken türbeler anıtsal mimarinin öne çıkan örneklerini oluşturmaktadır. Hamamlar ve malikâneler ise sivil mimarinin unsurları olarak işlevsellik ve estetiği bir araya getiren özellikleriyle dikkat çekmektedir. Hamamlar, zemin altı inşası, sade dış cepheleri ve zengin iç dekorasyonlarıyla ön plana çıkmış; malikâneler ise sosyal statüyü yansıtan merkezi yapılar ve yardımcı yapılarla Altın Orda'nın düzeninin mekânsal yansımalarını sunmuştur. Farklı inşaat gelenekleri ve yenilikçi tasarımların varlığına rağmen Altın Orda genelinde yapıların planlama ilkeleri ortak bir temel üzerine inşa edilmiştir. Bu durum, ayrıntılarda eklektik özellikler barındırsa da bütüncül bir mimari üslubun oluştuğunu göstermektedir.

Moğolların şehirlerini inşa ederken fethettikleri halkların yüzyıllara dayanan deneyiminden yararlandıkları ve onları zorunlu iş gücü olarak kullandıkları bilinmektedir. Yeni şehirler, Harezmi, Kafkasya, Kırım, İtil ve Rus knezliklerinden getirilen ustaların emeğiyle inşa edilmiştir. Altın Orda'nın farklı bölgelerindeki şehirler, yapı malzemeleri ve mimari teknikler bakımından çeşitlilik göstermiştir. Bozkır bölgelerinde inşaat, Türkistan geleneğine benzer şekilde kerpiç ve pişmiş tuğla kullanılarak yapılmıştır. Dekorasyonda sırlı fayanslar, sıra kaplı maiolikler, mozaikler ve oymalı figürlü tuğlalar yaygın olarak tercih edilmiştir. Dinyester havzası, Kırım ve İtil Bulgarları topraklarında ise anıtsal yapılar taş ile tuğlanın birlikte kullanıldığı bir teknikte inşa edilmiş; mimari dekorasyon ise büyük ölçüde taş işçiliğine dayandırılmıştır. Kuzey Kafkasya'da ise karma inşaat teknikleri uygulanmıştır. Genel ölçekte bakıldığında ise Altın Orda şehirleri, İslam'ın etkisiyle Doğu mimarisinin belirgin karakteristiklerini taşımış ve Müslüman ülkelerin mimari geleneklerini yansıtarak kendine özgü bir şehir görünümü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, Şehirleşme, Dini Mimari, Anıtsal Mimari, Sivil Mimari.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Almatı/KAZAKİSTAN, E-Posta: aizhan.rakhymbayeva@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5856-8561.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

ARCHITECTURAL HERITAGE IN THE CITIES OF THE GOLDEN HORDE: A STUDY ON RELIGIOUS, MONUMENTAL, AND CIVIL STRUCTURES

ABSTRACT

In the mid-13th century, following the conquests carried out by Mongol armies under the command of Batu and Subutai, the Golden Horde, one of the largest political entities of the Middle Ages, was established. This state ruled over a vast territory stretching from the Irtysh River to the Dniester and Danube rivers. The governance of the newly established state and the effective control of its expansive territories necessitated the development of pre-Mongol settlement centers and the construction of new cities. The Mongol leaders realized that the lands of the Golden Horde had great potential not only for nomadic life but also for trade and a sedentary lifestyle. Accordingly, urbanization accelerated during the Golden Horde period with the support of the khans; settlements damaged during conquests were rebuilt, and new cities were established in both the steppes and settled regions. By the late 13th century, the center of the Golden Horde had shifted to the Lower Volga region, marking the beginning of an intensive urbanization process in the steppe areas.

This article examines the various categories of architectural structures in the Golden Horde. Buildings such as mosques, minarets, mausoleums, baths, and mansions reflect the urban culture of the Golden Horde and the influence of diverse traditions. Mosques and minarets influenced by Anatolian Seljuk architecture shaped the region's religious structures, while mausoleums represent outstanding examples of monumental architecture. Baths and mansions, on the other hand, stand out as elements of civil architecture that combine functionality and aesthetics. Baths are notable for their underground construction, plain exteriors, and richly decorated interiors, while mansions reflect social status through central structures and auxiliary buildings, serving as a spatial representation of the Golden Horde's social order. Despite the presence of diverse construction traditions and innovative designs, the planning principles of buildings throughout the Golden Horde were built on a common foundation. This consistency indicates the development of a unified architectural style, even though eclectic features were evident in the details.

It is known that the Mongols utilized the centuries-old experience of the conquered peoples and employed forced labor when building their cities. The new cities were constructed with the labor of craftsmen brought from Khwarezm, the Caucasus, Crimea, the Volga region, and Russian principalities. The cities in different regions of the Golden Horde varied in terms of construction materials and architectural techniques. In the steppe regions, construction was carried out using mudbrick and fired brick, similar to the Central Asian tradition. For decoration, glazed tiles, glazed majolica, mosaics, and carved figurative bricks were widely used. In the Dniester basin, Crimea, and the lands of the Volga Bulgars, monumental structures were built using a technique that combined stone and brick, with architectural decoration largely based on stonework. In the North Caucasus, mixed construction techniques were applied. On a general scale, it can be said that the cities of the Golden Horde bore the distinctive characteristics of Eastern architecture under the influence of Islam, reflecting the architectural traditions of Muslim countries and forming a unique urban appearance.

Keywords: Golden Horde State, Urbanization, Religious Architecture, Monumental Architecture, Civil Architecture.

GİRİŞ

Altın Orda'nın mimari mirası, tarihsel kaynakların sınırlı olduğu bir döneme ışık tutarak, kültürel etkileşimlerin izlerini taşıyan önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, dönemin şehirleşme anlayışı, inşaat teknikleri ve sanatsal gelenekleri hakkında bilgi sağlamanın yanı sıra, farklı kültürler arasındaki etkileşimleri ve bölgesel özellikleri anlamak için de değerli bir kaynak niteliğindedir. Bu bağlamda arkeolojik veriler, Altın Orda dönemine ait mimari yapıların tespit edilmesi, teknik ve stilistik özelliklerinin analiz edilmesi ve dönemin kültürel ve sosyal dinamiklerinin anlaşılmasında önemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

Altın Orda, geniş bir coğrafyaya yayılan ve farklı kültürel etkilerin harmanlanmasıyla şekillenmiş özgün bir mimari karaktere sahiptir. Ancak bu zenginlik, akademik ve uluslararası düzeyde yeterince ele alınmamıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle belirli bölgelerdeki tekil yapılar veya anıtsal komplekslerle sınırlı kalmıştır. Bunun temel nedeni, Altın Orda eserlerinin geniş bir alana yayılması ve bölgesel farklılıklar göstermesi olmuştur. XIX. yüzyılda başlayan ve günümüzde de devam eden arkeolojik araştırmalar, Altın Orda'nın şehir planlaması ve inşaat geleneklerini daha kapsamlı bir şekilde incelemek için gerekli verileri sağlamaktadır. Bu durum, Altın Orda şehirlerinin daha bütüncül ve derinlemesine bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Son yıllarda artan arkeolojik bulgular, Altın Orda şehirlerinde kullanılan dini, anıtsal ve sivil yapıların mimari unsurlarının tipolojik ve stilistik analizine olanak tanımaktadır. Bu yaklaşımlar, Altın Orda dönemi şehir kültürü ve bu kültürün dünya mimarlık tarihi içindeki yerini daha iyi anlamak için bir temel sunmaktadır. Bu makale, Altın Orda şehirlerinde yer alan dini, anıtsal ve sivil yapıların özelliklerini analiz ederek

dönemin mimari tekniklerini, kullanılan malzemeleri ve kültürel etkileşimlerin bu yapılara olan etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Altın Orda'nın kültürel ve mimari mirasının en iyi korunduğu bölgelerden biri, İtil Bulgar bölgesidir. Moğol fethinden önce, taş, kerpiç ve pişmiş tuğla kullanımıyla gelişmiş bir şehircilik anlayışına sahip olan bu bölge, Altın Orda döneminde hızla toparlanmış ve anıtsal yapıların inşası ivme kazanmıştır. Bulgar şehri, bu dönemin en iyi korunan örneklerini barındırmaktadır. Şehir, XVIII-XIX. yüzyıllarda P. Svinin¹, A. Şmit², K. İ. Nevostruev³ ve S. M. Şpilevski⁴ gibi araştırmacılar tarafından detaylı şekilde incelenmiştir. Ayrıca, Sovyet döneminde A. P. Smirnov⁵ liderliğindeki İtil Arkeoloji Ekspedisyonu, bölgedeki önemli kazılara öncülük etmiştir. Bulgar'da günümüze kadar ulaşan yapılar, Altın Orda mimarisinin tarihsel sürekliliğini ve kültürel zenginliğini göstermektedir.

Altın Orda döneminin bir diğer önemli bölgesi Kuzey Kafkasya'dır. Madjar, Yukarı Djulat ve Aşağı Djulat gibi şehirler, bölgedeki Altın Orda mimarisinin öne çıkan merkezleridir. XVIII-XIX. yüzyıllara ait görsel materyaller ve araştırmacıların çizimleri, bu bölgede tamamen yok olmuş olan yapıların belgelenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Kuzey Kafkasya'da yapılan kazılarda E. İ. Krupnov⁶ ve ekibi, Yukarı Djulat harabelerinde kapsamlı çalışmalar yürütmüştür. Aşağı Djulat'taki kazılar ise Kabardey-Balkar Bilimsel Araştırma Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kırım'daki Solhat, Altın Orda'nın önemli bir merkezi olup, burada 1920'lerde başlayan araştırmalar, 1978 yılından itibaren M. G. Kramarovskiy⁷ liderliğindeki Devlet Hermitajı ekibi tarafından sürdürülmüştür. Ayrıca, Dinyester'in sol yakasında yer alan Kuçugur şehir harabeleri ve Eski Orhei'de yapılan kazılar, Altın Orda'nın batı sınırındaki mimari özelliklerini ortaya koymaktadır.

Altın Orda'nın Asya kısmında en kapsamlı araştırmalar, Güney Kazakistan'daki Otrar şehrinde gerçekleştirilmiştir. K. A. Akişev⁸ liderliğindeki Otrar Arkeoloji Ekspedisyonu, bu bölgede uzun yıllar süren kazılarla önemli bulgular elde etmiştir. Sauran ve Cayık şehirlerinde yapılan kazılar ise Altın Orda'nın doğu bölgesindeki mimari gelenekleri aydınlatmaktadır. Ayrıca, Harezmi Ekspedisyonu, Kunye-Ürgenç ve Sır Derya Nehri'nin aşağı kesimlerinde döneme ait önemli yapılar üzerinde çalışmıştır.

Altın Orda mimarisinin incelenmesi, yalnızca dönemin inşaat ve şehircilik anlayışını ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda bu kültürel mirasın korunması ve anlaşılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik kazılar, Altın Orda'nın mimari mirasını belgelemek, döneme özgü sanatsal ve teknik gelenekleri anlamak ve kültürel etkileşimlerin izini sürmek için vazgeçilmez bir araç olmuştur. Bu çalışmalar, Altın Orda tarihini daha kapsamlı bir perspektifle değerlendirme imkânı sunmaktadır.

1. Altın Orda Şehirleri

XIII. yüzyılın ortalarında, Batu ve Subutay komutasındaki Moğol ordularının gerçekleştirdiği geniş çaplı fetih seferleri neticesinde Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bu devletin sınırları, geleneksel yerleşik bölgeler olan Güney ve Doğu Kazakistan, Harezmi, Kuzey Kafkasya, Kırım, İtil Bulgar bölgesi, Mordva toprakları ve Dinyeper'in batısını kapsamıştır. Ancak, devletin büyük bir kısmını, Kuzey ve Batı Kazakistan, İtil-Ural arası, İtil bölgesi, Don ve Dinyeper nehirleri arasındaki (Deşt-i Kıpçak) bozkır, çöl ve orman-step alanları oluşturmuştur. Bu bölgelerde bozkır yaşam şeklini benimseyen topluluklar yaşamakta olup Moğol öncesi dönemde şehirleşme neredeyse hiç görülmemiştir.⁹

Yeni devletin oluşumu ve geniş bir coğrafyanın etkin bir şekilde yönetilmesi gerekliliği, Moğol öncesi döneme ait şehirlerin geliştirilmesini ve farklı işlevleri bir araya getiren yeni kentsel merkezlerin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Hanlar, şehir halkından ve tüccarlardan vergi toplayarak şehirlerin ekonomik büyümesini ve istikrarını desteklemiştir. Bu doğrultuda, Altın Orda döneminde şehirleşme, hanların desteğiyle önemli bir ivme kazanmıştır. XIII. yüzyılın sonlarında Altın Orda'nın bozkır alanlarında yoğun bir şehirleşme süreci başlamıştır.

¹ Pavel Svinin, "Razvalini goroda Bulgar", *Oteçestvenniye zapiski*, Nauka, Moskova 1824, s. 48.

² Aleksandr Şmit, *Arhitekturniye çerteji razvalin drevnih Bulgar*, Nauka, Moskova 1832.

³ Konstantin Nevostruev, "O gorodişah drevnego Voljsko-Bulgarskogo i Kazanskogo hanstv", *Trudi I Arheologičeskogo seyza*, Moskova 1871, s. 102.

⁴ Stepan Şpilevskiy, *Drevniye goroda i drugiye bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan Üniversitesi, Kazan 1877.

⁵ Aleksandr Smirnov, Aleksandr Kalinin, "Rekonstruksiya Bulgarskoy Bani XIV veka", *KSIIMK*, C. XIII, Nauka, Moskova 1946, s. 26-32.

⁶ Evgeniy Krupnov, "Hristianskiy hram XII veka na gorodişe Verhniy Culat", *Srednevekoviy pamyatniki Severnoy Osetii*, S. 114, MIA, Moskova 1963, s. 45.

⁷ Mihail Kramarovskiy, "Religioznye obşim v istorii i kulture Solhata v XIII-XIV vekah", *Archeologia Abrahamica*, Nauka, Moskova 2009, s. 401.

⁸ Kemal Akışev, Karl Baypakov, vd., *Drevniy Otrar*, Nauka, Alma-Ata 1972.

⁹ Vadim Egorov, *Istoričeskaya Geografi Zolotoy Ordi v XIII-XIV Vekah*, Nauka, Moskova 1985, s. 89.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Moğol fetihleri sırasında tahrip edilen yerleşim yerleri yeniden inşa edilip hanların emirleri doğrultusunda hem bozkırlarda hem de yerleşik bölgelerde yeni şehirler kurulmaya başlamıştır.¹⁰

Moğollar, başlangıç aşamasında, Deşt-i Kıpçak topraklarına gelişlerinden önce var olan ve bozkır bölgelerinden oldukça uzakta yer alan şehirleri kendi amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Bu bağlamda, ilk Altın Orda sikkelerinin basımına başlanan Bulgar şehri, en dikkate değer örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. 1246-1247 yıllarında Altın Orda topraklarını batıdan doğuya ve geri dönüş yolunda baştan sona kat eden Johann de Plano Carpini, bozkır bölgelerinde hiçbir şehir veya yerleşim birimiyle karşılaşmadığını bildirmektedir.¹¹ Altı yıl sonra aynı bölgeyi ziyaret eden Wilhelm Von Rubruk, seyahat notlarında Moğolların bozkırlarda canlanan şehirleşme faaliyetlerinden bahsetmiştir. Rubruk, Batu Han'ın emriyle Don Nehri'nin doğu kısmında, Ruslarla birlikte elçilerin ve tacirlerin geçişi için botların bulunduğu bir yerleşim yeri inşa ettiklerini ifade etmektedir. Rubruk ayrıca, nehrin aşağı kesimlerinde, kışın elçilerin geçişi için başka bir yerleşim yeri kurulduğunu belirtmektedir.¹² Bunun yanı sıra, İtil Nehri'nin sağ kıyısında Moğollar tarafından inşa edilen ve nüfusu Ruslar ile Müslümanlardan oluşan bir yerleşimin varlığını da aktarmaktadır.¹³ Don üzerindeki iki yerleşimin kesin konumu henüz sadece varsayımsal olarak belirlenebilirken, Rubruk'un İtil üzerinde gördüğü yerleşim, Rusya'daki Volgograd bölgesindeki Dubovka kenti yakınlarındaki Vodyanskoye yerleşim yeri ile ilişkilendirilmektedir.¹⁴ Don ve İtil gibi büyük nehirlerde üç yerleşim yerinin birden ortaya çıkışı, sadece bozkırlarda şehirleşmenin başlangıcını değil, aynı zamanda bu bölgelerde şehirlerin ticari ve idari merkezler olarak gelişmeye başladığını göstermektedir.

Rubruk, 1254 sonbaharında Moğolistan'dan dönerken, Batu Han tarafından kurulan Altın Orda'nın başkenti Saray şehrini ziyaret etmiştir. Onun bu konudaki açıklamaları, söz konusu şehrin varlığına dair bilinen en erken tanıklık niteliğindedir. Saray şehrine, Don ve İtil üzerinden kurulan geçitler aracılığıyla ulaşan bir ticaret yolu vardır.¹⁵ Bu yolun daha sonra yabancı tüccarlar tarafından yoğun bir şekilde kullanıldığını, İtalyan tüccarlar Polo kardeşlerin Bulgar'a gelişi açıkça göstermektedir.¹⁶

Altın Orda şehirleri hem Doğu'nun hem de Batı'nın Orta Çağ şehirlerinden yapısal olarak belirgin farklılıklar göstermiştir. G. A. Fedorov-Davidov, Altın Orda şehirlerinin genel planlama ilkelerinin mekânsal organizasyon temelini, XIII. yüzyılda Türkistan'daki Moğol şehirlerinde uygulanan malikâne anlayışına dayandığını ifade etmektedir. Arkeolojik veriler, bu şehirlerin başlangıçta aristokrat konaklarının kümelenmesiyle oluştuğunu ve zamanla bu konakların çevresinde hizmetkârlar, azatlılar, zanaatkârlar ve idari görevliler gibi bağımlı bireylerin konutlarının inşa edildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, aristokrat malikânelerinin yakınlarında daha küçük ölçekli vasal malikânelerine de rastlanmıştır.¹⁷

Berke Han döneminde Moğolların şehirleşme politikalarında önemli değişiklikler yaşanmış, bu değişimin resmi itici gücü olarak devlette yeni bir din olan İslamiyet'in kabulü öne çıkmıştır. Altın Orda şehirleri, özellikle başkent, camiler, minareler, medreseler, kervansaraylar gibi anıtsal yapılarla inşa edilerek "İslami" bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Altın Orda'ya getirilen ve esir edilen tüm ülkelerden toplanan zanaatkârlar, asırlardır uygulanan mimari kuralları ve yapı tekniklerini, denenmiş yapı malzemelerini ve bu malzemelerin üretim teknolojilerini beraberinde getirmiştir. Köle olarak sürgün edilen büyük sayıdaki esir, kısa süre içinde geniş çaplı inşaat projelerinin hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır.¹⁸

XIII. yüzyılda Moğol fethinin ardından Orta İtil bölgesindeki Bulgar, Cuketav, Kokryatskoe ve Balymerskoe gibi birçok şehir yeniden inşa edilmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısında temelleri atılan bu şehirler, XIV. yüzyılda önemli bir gelişim sürecine girmiştir. Altın Orda'nın ilk sikkeleri Bulgar şehrinde basılmış ve 1240-1260 yılları arasında Bulgar, Altın Orda'nın siyasi ve ekonomik merkezi hâline gelmiştir. XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında, Mangu Timur döneminde ise sikkeler Bilyar¹⁹ şehrinde basılmıştır. Cöçi Ulusu'nda para basımına

¹⁰ German Fedorov-Davidov, *Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordi*, İzdatelstvo MGU, Moskva 1973, s. 26.

¹¹ Johann de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon 2001, s. 26.

¹² William Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 50.

¹³ Rubruk, *age*, s. 62.

¹⁴ Egorov, *age*, s. 94.

¹⁵ Rubruk, *age*, s. 133.

¹⁶ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s. 45.

¹⁷ German Fedorov-Davidov, *Zolotoordınskiye goroda*, İzdavayelstvo MGU, Moskova 1994, s. 14-15.

¹⁸ Fedorov-Davidov, "Obşestvennyy Stroy...", s. 26.

¹⁹ Bilyar şehrinin Altın Orda dönemindeki varlığı, üzerinde "Bilyar sikkesi" ibaresi bulunan üç farklı türde anonim gümüş kaplamalı sikkelerle doğrulanmaktadır (№ 216, 218 ve 219). Bu sikkelerden tarih atılmamış ilk iki tür (№ 216 ve 218), XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarına tarihlenen Almenyevsk ve III. Bulgar define buluntularında tespit edilmiş; ancak 80'lerin sonu ve 90'ların başına tarihlenen I. ve II. Bulgar definelerinde yer almamaktadır. Defineler G. A. Fedorov-Davidov tarafından incelenmiş ve yayımlanmış olup, araştırmaları sonucunda sikkelerin dolaşım süreleri ve definelerin gömülme dönemleri belirlenmiştir. Bu veriler doğrultusunda, Bilyar'da sikke basımının XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında, yani Mangu Timur Han'ın hükümdarlık döneminde gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Al'fira Singatullina, *Djuçidskie moneti*, İzdatelstvo Zaman, Kazan 2003, s. 46.

ilişkin analizler, bu dönemde önemli şehirlerin, Moğollar buraya gelmeden önce de zanaat ve ticaret merkezleri olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.²⁰

Berke Han'dan sonra tahta çıkan hanlar, yeni şehirlerin inşasına Berke Han kadar önem vermemiş, mevcut şehirlerle yetinerek bu şehirlerin geliştirilmesine odaklanmıştır. Ancak, devletin genel gelişimi ile iç ekonomik ve siyasi yaşamın ihtiyaçları, bu süreçlerin durdurulamayacağı bir aşamaya ulaşmıştır. Berke'nin İslam dinini yayma politikasını desteklemeyi reddeden Mangu Timur, Tuda Mangu, Tula-buka ve Toktay gibi hanların, mevcut şehirlerin genişletilmesi ve yeni şehirlerin kurulması konularına kayıtsız kalmaları, bu şehirleşme süreçlerini yalnızca bir ölçüde yavaşlatabilmiş, ancak tamamen durduramamıştır.²¹

Şehirleşme ve mimari, Özbek Han ve onun ardından tahta geçen Canibek Han zamanlarında en görkemli dönemine ulaşmıştır. Bu süreçte, şehirlerin alanları genişlemiş ve çok sayıda yeni yerleşim birimi kurulmuştur. Bunlar arasında en büyüğü, XIV. yüzyılın ilk yarısında Özbek Han tarafından kurulan ve sonrasında başkent olan Saray el-Cedid (Yeni Saray) olmuştur. Bu dönemde büyük şehirlerin ve daha küçük yerleşim birimlerinin ortaya çıkışı, bozkırlarda onlarca kilometreye yayılan geniş yerleşik bölgelerin oluşmasına yol açmıştır. İtil Nehri kıyıları neredeyse tamamen Saray şehirler, kasabalar ve köylerle kaplanmıştır. Ahtuba Nehri'nin sol kıyısı boyunca (kaynağından Saray el-Cedid'e ve daha da ötesine kadar), küçük şehirler, köyler ve soylulara ait kalelerden oluşan, etrafı işlenmiş tarlalarla çevrili kesintisiz bir yerleşim hattı ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, İtil ile Don nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı bölgede de geniş bir yerleşim alanı oluşmuştur. Bazı bölgelerde, doğal hammaddelere yakınlığı sayesinde geliştiği anlaşılan küçük zanaatkâr yerleşimleri büyümüştür.²²

XIV. yüzyılın ilk yarısında şehir kültürü gelişmiş ve politik merkez Orta İtil bölgesinden Aşağı İtil bölgesine kaymıştır. Bu dönemde Bulgar şehri, Bulgar bölgesi içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Altın Orda topraklarında, her biri siyasi ve ekonomik anlamda merkezi bir rol üstlenen çeşitli şehirler ortaya çıkmıştır. Kırım'da Solhat (Eski Kırım), Dinyester Nehri kıyısında Akkerman, Güney Ural'da Saraycık, Don Bölgesi'nde Azak, Mordovya'da Mohşa, Kuzey Kafkasya'da Djulat, Aşağı İtil bölgesinde ise Saray Batu ve Saray el-Cedid (Yeni Saray) bu merkezlerden bazılarıdır.²³

Canibek Han'ın son yıllarında ve özellikle halefi Berdibek Han döneminde, şehirleşme faaliyetlerinde kademeli bir gerileme görülmüş ve bu süreç, XIV. yüzyılın ikinci yarısında iç karışıklıkların başlamasıyla birlikte ani bir şekilde durmuştur. Toktamış'ın tahta geçişiyle birlikte feodal çatışmalar sona ermiş olsa da şehir hayatı yavaş yavaş sönmeye devam etmiştir. Altın Orda şehirlerine nihai darbeyi ise 1395-1396 yıllarında Emir Timur vurmuştur. Bu olayın ardından, şehirlerin büyük çoğunluğu bozkırların ortasında harabe hâlinde kalmış; ne onları yeniden inşa edecek zanaatkârlar ne de gerekli kaynaklar bulunabilmiştir.²⁴

Altın Orda başkentleri üzerine yapılan çalışmalar, literatürde sıklıkla isimlendirme ve kronoloji açısından karışıklıklara yol açmıştır. Saray Batu ve Saray el-Cedid isimleri bazı kaynaklarda aynı başkenti ifade etmek için kullanılmış olsa da arkeolojik ve yazılı belgeler bu iki yerleşimin farklı dönemlerde ve farklı işlevlerle ön plana çıktığını göstermektedir. XIII. yüzyılda kurulan Saray Batu, Altın Orda'nın ilk başkenti olup "Han'ın Sarayı" anlamında *Saray* adıyla anılmıştır. XIV. yüzyılda Özbek Han döneminde inşa edilen Saray el-Cedid ise yeni başkent olarak devreye girmiş ve 1395 yılında Timur tarafından yıkılana kadar bölgenin siyasi ve kültürel merkezi olmuştur. Nüvizmatik bulgular, Tsarevo bölgesinde XIII. yüzyılda küçük ölçekli yerleşimlerin bulunduğunu ve bu yerleşimlerin zamanla Saray el-Cedid'in gelişimine zemin hazırladığını ortaya koymaktadır. Rus vakayinamelerinde Saray Batu, "Büyük Saray (Bol'soy Saray)" olarak anılmış ve sözün kalıntıları bugünkü Tatar köyleri Saray ve Maleyevka arasında geniş bir alana yayılmıştır. Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, Saray el-Cedid'in Özbek Han dönemindeki diplomatik ve ticari ilişkilerde önemli bir rol oynadığını, Saray Batu'nun ise yeni başkent kurulmasının ardından eski önemini kaybettiğini göstermiştir.²⁵

Altın Orda şehirlerinin savunma yapıları genelde zayıf nitelikte olup, çoğu şehirde güçlü sur sistemlerinin bulunmadığı görülmektedir. İtil Nehri boyundaki Vodyanskiy, Tsarevskiy ve Selitrenniy gibi yerleşimlerde bazı sur ve hendek izlerine rastlansa da bu tahkimatlar genellikle etkili savunma hatları oluşturmamıştır. İtalyan seyyah Contarini, XV. yüzyılda Şareniy Bugor yerleşiminde bulunan Hacı Tarhan'ın alçak bir duvarla çevrili olduğunu belirtmiş, ancak bu duvarın savunma açısından büyük bir rol oynadığına dair güçlü kanıtlar sunmamıştır.²⁶ Timur'un seferlerini anlatan Yezdi ise, şehrin nehir kıyısı boyunca savunma unsurlarından bahsetmiştir.²⁷ V. N.

²⁰ Fedorov-Davidov, *Denejnyo Delo Zolotoy Ordy*, İzdatelstvo MGU, Moskva 2003, s. 10-14.

²¹ Fedorov-Davidov, "Obşestvennyy Stroy...", s. 27.

²² Egorov, *age*, s. 78.

²³ Emma, Zilivinskaya, *Arhitektura Zolotoy Ordy. Grajdanskoye Zodchestvo*, C. 2, Oteçestvo, Kazan 2014, s. 7.

²⁴ Egorov, *age*, s. 79.

²⁵ Ekrem Kalan, "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)", çev. Meltem Akıncı, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 2020, s. 469.

²⁶ Giosafat Barbaro, *Barbaro i Kontarini o Rossiyi, K İstoriyi İtalyano-Russkih Svyazey v XV Veke*, çev. Elena Skrijinskaya, Nauka, Leningrad 1971, s. 220.

²⁷ Vasilij Tizengauzen, *Sbornik materialov, otmosyaşışsya k istorii Zolotoy Ordy*, C. II, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1941, s. 184.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Tatişev, Selitrennoye yerleşiminde yaklaşık beş mil uzunluğunda bir sur ve hendek kalıntısı belirlemiştir.²⁸ Günümüzde bu sur ve hendek tamamen düzleştirilmiştir. Yalnızca Zmeynyı ve Krasnyı tepeleri arasındaki bir boşlukta küçük bir kısmı görülebilir durumdadır.²⁹ Şehir surlarının bulunmaması, yapılaşmanın serbest bir şekilde gelişmesine olanak tanımış ve hem konakların hem de şehirlerin genel alanlarının genişlemesini kolaylaştırmıştır. Bu durum, şehir mahallelerinin zamanla banliyölere doğru yayılmasına ve şehirlerin toplam alanlarının oldukça büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. İlerleyen dönemlerde şehirlerin planlaması daha düzenli bir yapı kazanmış ve yeni mahalleler genellikle cami ve onunla ilişkili kamu binaları gibi mahalle merkezlerinin çevresinde şekillenmiştir.

Genel olarak, Tuna Nehri'nden İrtiş'e kadar uzanan geniş bir alanda XIV. yüzyılın ilk yarısına ait doğu mimarisi izlerini taşıyan yaklaşık 110 kent merkezi tespit edilmiştir.³⁰ Altın Orda döneminde şehirlerin toplam sayısının yaklaşık 150'ye ulaştığı tahmin edilmektedir. Rus tarihçi V. A. Kuçkin'in araştırmalarına göre, Altın Orda döneminde Rus knezliklerine bağlı şehirlerin sayısında da bir artış yaşanmıştır. Örneğin, Tver Knezliği'nde³¹ 8, Moskova Knezliği'nde³² ise 12 yeni şehir kurulmuştur.³³ Bu bağlamda, Altın Orda döneminde şehirleşmenin gerilemediği, aksine önemli bir gelişme gösterdiği ifade edilebilir.

Altın Orda'nın büyük şehirlerine ait kalıntılar üzerinde yapılan araştırmalarda, genellikle camiler, hamamlar ve türbelerin varlığı vurgulanmıştır. Bu yapılar, çoğu zaman şehir meydanlarının bir parçasını oluşturmuştur. Bütün büyük şehirlerde bu tür meydanların varlığı tespit edilmiştir. Saray Batu şehrinde, şehir meydanına cephe veren bir ulu cami ve halka açık bir hamam işlev görmüştür. Aynı meydanda ayrıca kerpiç ve pişmiş tuğladan inşa edilmiş bir yurt ile çift odalı bir tuvalet (batrab) kalıntıları da bulunmuştur.³⁴ XVIII. yüzyıla ait arşiv belgelerine dayanan F. V. Ballod, Aşağı İtil bölgesinde yer alan Selitrennoe yerleşiminde, Han Sarayı'nın ve çok sütunlu Ulu Cami'nin yer aldığını ifade etmektedir.³⁵

2. Dinî Mimari

İslam dini ile bağlantılı bütün coğrafyalarda en önemli ibadet yapıları camilerdir. Altın Orda'da ilk camilerin inşasının Müslüman hükümdar Berke Han döneminde başlamıştır.³⁶ Berke Han, şehirleşme faaliyetlerini teşvik eden bir lider olarak öne çıkmıştır. Ancak camilerin kitlesel inşası, İslam'ın devlet dini olarak kabul edilmesi ve şehirleşmenin zirveye ulaştığı Özbek Han dönemiyle doğrudan ilişkilendirilmektedir.³⁷ Özbek Han döneminde Altın Orda'yı ziyaret eden İbn Battûta, Saray şehri hakkında şunları ifade etmektedir: "Saray şehri çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindedir... Şehirde on üç büyük Cuma Cami'si var; bunlardan biri Şâfîlilere ait. Küçük namazgâhları ise sayılamayacak kadar çok."³⁸ İbn Battûta'nın bu ifadesi, Saray şehrinin mimari açıdan Müslüman bir şehir olduğu izlenimini vermektedir.

Günümüzde Altın Orda'nın çeşitli bölgelerinde yer alan camiler üzerinde kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Bu bölgeler arasında İtil Bulgarları'nın toprakları, Aşağı İtil Havzası, Kuzey Kafkasya, Kırım, Dinyeper Havzası, Dinyester Bölgesi ve Güney Kazakistan bulunmaktadır. Araştırmalar, bu yapıların büyük bir kısmının belirli bir tipolojiyi takip ettiğini göstermiştir. Camiler genellikle kare veya dikdörtgen planlı olup, iç mekânları düz kirişler ya da kemerlerden oluşan bir tavanı destekleyen sütun sıraları ile bölünmüştür. Dikdörtgen planlı camiler çoğunlukla kuzey-güney doğrultusunda uzanırken, bazı durumlarda doğu-batı yönünde uzandıkları da görülmüştür. Bunun bir örneği olarak Yukarı Djulat'taki Büyük Cami gösterilebilir. Caminin ana girişi, genellikle mihrap karşısında yer alan kuzey duvarında bulunmuş ve bir portal ile çerçevelenmiştir. Daha geniş alanlara sahip olan yapılarda, Bulgar ve Saray yerleşimlerinde olduğu gibi, yan girişler de bulunmuştur. Saray Camisi'nin ortasında bir su havuzunun yer aldığı küçük bir iç avlu bulunmuştur.³⁹

²⁸ Vasilij Tizengauzen, *Sbornik Materialov Otnosyaşışysya k İstoriyi Zolotoy Ordı*, C. I, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1884, s. 241.

²⁹ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 2, s. 9.

³⁰ Egorov, *age*, s. 79.

³¹ Kaşın, Kalyazin, Vertyazin, Staritsa, Opoki, Mikulin, Holm, Klin.

³² Radonej, Zvenigorod, Ruza, Mayojsk, Vereya, Borovsk, Luja, Malıy Yaroslavets, Kremenets, Medın', Tarussa, Kaluga.

³³ Vladimir Kuçkin, "Goroda Severo-Vostoçnoy Rusi v XIII-XV Vekah", *İstoriya SSSR*, S. 2, Nauka, Moskova 1990, s. 77-80.

³⁴ Fedorov-Davidov, "Obşestvennyy Stroy...", s. 59.

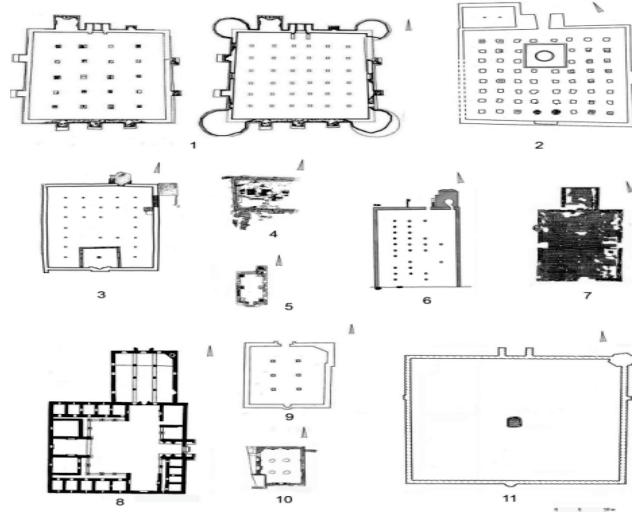
³⁵ Frants Ballod, *Staryy i Novyy Saray, stolitsı Zolotoy Ordı*, İzdaniye Kombinata İzdatel'stva i Peçatı, Kazan 1923, s. 38-39.

³⁶ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 19.

³⁷ Tizengauzen, *SMOİZO*, C. 1, s. 306

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 398-399.

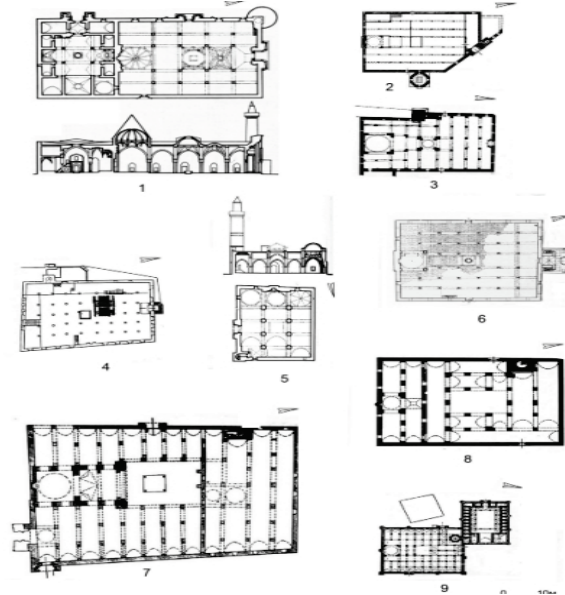
³⁹ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 2, s. 17.

Şekil 1. Altın Orda'nın bazilikal planlı camileri: 1, Bulgar I. ve II. Dönemleri, 2, Selitrennoe yerleşim yeri, 3- Vodyanskoe yerleşim yeri, 4- Yukarı Djulat Büyük Camii, 5- Yukarı Djulat Küçük Camii, 6- Aşağı Djulat, 7- Kuçugursk yerleşim yeri, 8- Solhat'taki Özbek Camisi ve Medresesi, 9- Solhat, 10- Çufut-Kale, 11- Eski Orhei.⁴⁰

Altın Orda camilerinin mimari yapısında sıkça karşılaşılan kare veya dikdörtgen planlı geniş salonlar, Selçuklu camilerinde yaygın olarak kullanılan bazilika planlarının etkisini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Selçuklu mimarisinin karakteristik özelliklerinden biri, çatıya yerleştirilen ışık açıklıkları ile bu açıklıkların altında bulunan küçültülmüş iç avlu ve çeşme düzeni olmuştur.⁴¹ Saray Camisi'nin ortasında yer alan su havuzu, bu bağlamda, Selçuklu etkisini yansıtan önemli bir mimari unsur olarak değerlendirilebilir.

Anadolu Selçuklu dönemine ait en sade yapılardan biri olan Kastamonu yakınlarındaki Mahmut Bey Camisi, üç neften oluşan bir salona sahiptir. Bu yapı, iki sıra ahşap sütun, kirişli bir örtü ve çift eğimli bir çatı ile tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, Sivas ve Afyon'daki Ulu Camiler de düz örtüye sahip çok neflu büyük salonlarıyla Altın Orda camilerindeki etkileri yansıtan mimari unsurlar barındırmaktadır. Bu yapılar, mihraba ulaşan bir transeptle zenginleştirilmiş olup kemerlerle desteklenmiştir.⁴²

Şekil 2. Anadolu Selçuklu dönemi camileri (XII-XIII. yüzyıllar): 1- Divriği'de, 2- Beyşehir'de, 3- Kayseri'de, 4- Afyonkarahisar'da, 5- Niğde'de, 6- Konya'da Sahib Ata, 7- Malatya'da, 8- Harput'ta, 9- Kayseri'de Hunat Hatun Camii ve Medresesi.⁴³

⁴⁰ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 242.

⁴¹ Behçet, Ünsal, *Turkish Islamic Architecture. Seldjuk to Ottoman*, Academy Editions, New York 1973, s. 16-17.

⁴² Ünsal, *age*, s. 16-17.

⁴³ Robert, Hillenbrand, *Islamic Architecture*, Columbia University Press, New-York 1994, s. 548.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yukarı Djulat'taki Büyük Cami'nin genişlik doğrultusunda uzandığı görülmektedir. Bu özelliğin, büyük olasılıkla yerel mimari geleneklerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Örneğin, Kafkasya'daki en eski camilerden biri olan ve VIII. yüzyılda inşa edilen Derbent Cuma Camisi, enine doğru oldukça uzun bir dikdörtgen planla tasarlanmış ve güney cephesinin orta kısmında bir çıkıntıya sahip olmuştur. Benzer oranlara sahip başka camiler de literatürde yer almaktadır.⁴⁴

Ceyhun Nehri çevresindeki şehirlerde yer alan cuma camilerinin planlama anlayışı ise temelde farklılık göstermiştir. Bu bölgede incelenen iki yapı da avlulu plan tipine ait olmuştur. Bu durum, bölgenin Orta Doğu'ya olan coğrafi yakınlığı ve bu yakınlığın mimari üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilmiştir.⁴⁵

Altın Orda'nın büyük şehirlerinde birden fazla ulu cami bulunmuştur. Bunun yanı sıra Altın Orda şehirlerinde mahalle düzeyinde farklı bölgelerde yer alan mahalle camileri ve büyük nekropoller içinde inşa edilen anıtsal camiler de mevcut olmuştur. Selitrennoe yerleşiminde bir cami ve minare kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Minare, 2,8-3 metre çapında silindirik bir kuleye ve dikdörtgen planlı bir kaideye sahiptir. Minarenin doğusunda, 80 cm çapında yuvarlak bir sütun temeli bulunmuştur. E. Zilivinskaya'ya göre, bu kalıntılar, mozaik panolar, çeşitli şekil ve renklerde sıralı çini yerleştirmeler, sırlı tuğlalar ve figürlü tuğlalar gibi zengin mimari dekorasyona sahip bir ulu camiye aittir.⁴⁶

Aşağı İtil bölgesinde yer alan Beljamen (Vodyanskoe yerleşimi) şehrinde, XIV. yüzyılın ikinci yarısında bir cami inşa edilmiştir.⁴⁷ Bu yapı, 26 x 35 metre boyutlarında dikdörtgen bir plana sahiptir. Caminin duvarları, çamur harç kullanılarak kaba taşlardan inşa edilmiştir. Güney duvarında, genişliği 1,2-1,3 metre olan bir mihrap bulunmuştur. İç mekânda mihrap nişi yarım daire şeklinde olmuştur. Caminin içinde beş sütun sırası yer almakta olup, bu sütunlar dört metre genişliğinde altı nef oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Neferin eksenleri arasındaki mesafeler ile sütunlardan cami duvarlarına kadar olan mesafeler eşit uzunluktadır. Caminin kuzey tarafında bulunan girişi, merkezi eksene göre doğruya doğru hafifçe kaydırılmıştır. Giriş, taş levhalardan inşa edilen iki pilon ile çerçevelenmiştir. Caminin kuzeydoğu köşesinde, 5 x 4,2 metre boyutlarında, büyük yontma taşlardan inşa edilmiş bir minare kaidesi bulunmuştur. Minarenin silindirik gövdesi, yukarı doğru incelen bir formda olup pişmiş eğimli tuğlalardan inşa edilmiştir.⁴⁸

Bulgar şehrinde, XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Ulu Cami iki kez yeniden inşa edilmiş ve 40 x 40 metre boyutlarında büyük bir yapı hâline getirilmiştir. Bu yapı, köşelerinde çokgen şeklinde güçlü kulelerle güçlendirilmiş, çok sütunlu bir salona, bir portal girişe ve kuzey cephesine eklenmiş, kübik bir kaide üzerine oturan, 26-30 metre yüksekliğinde bir minareye sahip olmuştur.⁴⁹

Kırım bölgesindeki Solhat şehrinde, XIV. yüzyılın ilk yarısında, kuzey cephesinde bir portal girişe ve daha sonra eklenmiş köşe minaresine sahip sütunlu bir cami inşa edilmiştir. Kırım'da ayrıca, köşelerinde minaresi bulunan, kübik formda küçük camiler ve kubbe ile tamamlanmış yapılar da yer almaktadır.⁵⁰ Altın Orda şehirlerinde yapılan incelemeler ve bu şehirlerin camilerine dair genel değerlendirmeler, XIV. yüzyıl boyunca sütunlu veya kubbeli camilerin, genellikle kuzey cephesinde portal girişlere ve kübik kaideler üzerine oturan, yukarı doğru incelen silindirik minarelere sahip olduğunu göstermiştir.⁵¹ Aşağı İtil şehirlerinde, bu camilerin dekorasyonunda maiolik ve çini karoların kullanıldığı tespit edilmiştir. Bulgar Ulu Camisi'nde, cephe süslemesi için taş oymacılığı temel bir dekorasyon unsuru olarak dikkat çekmiştir. Kırım camilerinde ise stalaktitli portallar ana dekorasyon unsuru olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, sütunlu camilerin çatı örtüsü konusunda kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. S.S. Aidarov, Bulgar Ulu Camisi'nin eğimli bir çatı ile örtülmüş olabileceği hipotezini öne sürmüştür. Arkeolojik bulgular, Bulgar şehrindeki minarelerin biçimlerinin Altın Orda'nın diğer şehirlerindeki minarelerle benzerlik gösterdiğini ortaya koymuştur.⁵²

Böylece, Altın Orda camilerinin planlama ve tasarımında Anadolu etkisinin belirgin bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir. Selçuklu inşa geleneği, Güney Kafkasya üzerinden, örneğin Ani Şehri'ndeki Menuçe Camisi gibi yapılarla ya da Kırım aracılığıyla bölgeye ulaşmış olabilir. Ayrıca, neferle bölünmüş salonlara sahip cami yapıları, İtil Bulgar bölgesinde Moğol fethi öncesi dönemde de bilinmektedir ve bu yapılar Altın Orda camileri için bir esin kaynağı oluşturmuştur. Bazilika planlı ve düz örtüye sahip tasarım, Altın Orda dönemi ustaları

⁴⁴ Mikhail Artamonov, "Drevniy Derbent", *Sovetskaya Arheologiya*, C. VIII, Nauka, Moskova 1946, s. 141.

⁴⁵ Akişev, Baypakov, vd., *age*, s. 122.

⁴⁶ Vladimir Rudakov, "Raskopki Ostatkov Minareta na Selitrennom Gorodişçe", *Arheologiya Nijnego Povoljya Na Rubeje Tısyacheletiy. Materiali Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii*, Astrahan: İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogičeskogo Universiteta, 2001, s. 65-66.

⁴⁷ Vasilij Egorov, German Fedorov-Davidov, "İssledovaniye Meçeti na Vodyanskom Gorodişçe", *Srednevekoviy Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 133.

⁴⁸ Egorov, Fedorov-Davidov, *agm*, s. 135.

⁴⁹ Said Aydarov, "İssledovaniye I Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodčestva Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 150.

⁵⁰ Aleksandr Başkirov, "Hudojestvenniye Pamyatniki Solhata", *Krim*, C. I, S. 3, Gosizdat, Moskova 1927, s. 110.

⁵¹ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 52.

⁵² Aydarov, *agm*, s. 155.

tarafından yerel koşullara ve müşteri zevklerine uygun şekilde yeniden yorumlanmıştır. Bununla birlikte, düz örtülü, sütun sıralarına dayalı kapalı salon fikri, çeşitli bölgelerde farklı ve özgün şekillerde uygulanmıştır.⁵³ Aynı zamanda, Türkistan'ın etkisi veya İtil Bulgar bölgesi ile Kafkasya'daki yerel mimari geleneklerin izleri de bu açıdan önemlidir.

Müslüman şehirlerindeki mimarının en önemli unsurlarından biri, cami yapısına entegre edilen ya da bitişğine inşa edilen minarelerdir. Minareler, zarif ve yüksek kuleleriyle şehirdeki diğer yapıların üzerinde yükselerek, kentsel görünümün karakteristik ve özgün bir şekilde tanımlanmasını sağlar.

E. Zilivinskaya'ya göre, Altın Orda dönemine ait minareler, camilere olan konumlarına göre şu üç ana gruba ayrılmaktadır:

1. Bağımsız olarak duran minareler,
2. Caminin duvarına bitişik bir kaideye sahip olan minareler,
3. Cami duvarının hacmine entegre edilmiş kaideye sahip olan minareler.⁵⁴

Altın Orda'daki camilerin büyük bir kısmı minarelere sahip olmasına rağmen, bunlar arasında günümüze ulaşan örnekler oldukça sınırlıdır. Günümüze kadar neredeyse tamamen korunmuş yapılardan biri Bulgar'daki Küçük Minare'dir.⁵⁵ Küçük Minare'nin günümüzdeki yüksekliği 16,5 metre olmasına rağmen, başlangıçta daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Yapı, tamamıyla kireç taşı bloklarından, kireç-kum harcı kullanılarak inşa edilmiştir.⁵⁶ Dış ve iç yüzeyler, özenle işlenmiş kireç taşı bloklarıyla kaplanmıştır. Minarenin kaidesi, zemine 2 metre derinliğinde gömülmüş bir temel üzerinde yer almakta olup, planda neredeyse kare biçimindedir ve dünya yönlerine göre doğru bir şekilde hizalanmıştır. Kaidenin ölçüleri 4,73 x 4,83 metre olmuştur. Kare kaide, dış üçgen eğimlerle sekizgen bir yapıya dönüşmekte, ardından yukarı doğru daralan silindirik minare gövdesine geçiş sağlamıştır. Bu geçiş, daha küçük dış eğimlerle gerçekleştirilmiş ve altı yapraklı palmet motifleriyle süslenmiştir. Silindirik alt bölüm, bir zamanlar taş veya ahşap korkuluklu olduğu düşünülen ve günümüzde kaybolmuş bir açık galeriyle son bulmuştur. Alt katın kenarlarında, kemerli nişler ve sürekli dikey oyuklarla işlenmiş taş bloklardan oluşan bir silme bulunmuştur.⁵⁷ Minarenin giriş kapısı, kuzey cephesinde, yarım daire kemerli bir açıklık olarak tasarlanmıştır. Giriş kapısı, yer seviyesinden yüksekte yer almakta olup, beş basamaklı bir merdiven içermektedir. Kapı açıklığı, dikdörtgen bir niş içerisinde yer almakta ve halat deseni şeklinde taş oymacılığıyla çerçevelenmiştir. Nişin yüzeyi de oyma süslemelerle kaplanmıştır ancak günümüze yalnızca bitkisel motifli geniş bir şerit ve dalgalı şeritlerden oluşan bir bordürün yan bölümü ulaşabilmiştir. Çerçevenin üst kısmında, çoğu araştırmacıya göre, oyulmuş bir Kur'an yazısının bulunduğu düşünülen bir boşluk yer almıştır.⁵⁸

Küçük Minare'nin oymalı dekorasyonu, araştırmacılar tarafından Güney Kafkasya, özellikle Azerbaycan⁵⁹ ve Ermenistan⁶⁰ gelenekleriyle ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, Bulgar'daki süsleme motiflerinin Anadolu ile de birçok benzerlik taşıdığı açıktır. Örneğin, Küçük Minare'nin giriş açıklığında kullanılan halat desenleri, Erzurum'daki 1255 tarihli Hatuniye Türbesi'nin dekoratif kemerlerinde de görülmektedir.⁶¹ İki dalgalı şeritten oluşan motif Bizans kökenli olup,⁶² kemer alınlığının rozetlerle süslenmesi, Selçuklu ve erken Osmanlı dönemine ait Anadolu mimarisinde sıkça görülen bir dekorasyon tekniğidir.

İbn Battuta'nın tanıklığına göre, on üç Cuma Camisinin bulunduğu Saray şehrinde,⁶³ çok sayıda minare de yer almıştır. Ancak bu minarelerden günümüze ulaşan herhangi bir örnek bulunmamıştır. 1931 yılında Selitrennoe yerleşimini ziyaret eden P.S. Rikov, yerel halktan edindiği bilgilere dayanarak, büyük olasılıkla bir minareye ait olan kule kalıntısından bahsetmektedir. Yuvarlak planlı bu kule, 1910 yılına kadar pencere seviyesine kadar korunmuştur. Kulenin kuzey cephesinde bir kapı yer almakta olup, duvarları bitkisel motifler ve yıldız desenlerinden oluşan mozaiklerle süslenmiş sıra kaplı tuğlalardan inşa edilmiştir.⁶⁴ Ancak günümüzde bu minarenin kalıntılarından eser kalmadığı gibi, tam olarak nerede bulunduğunu tespit etmek de mümkün değildir.

Saray'daki Beyaz Cami bir minareye sahip olmamıştır. Ancak yaklaşık 450 metre güneydoğu yönünde yapılan başka bir kazıda, başka bir camiye ait olduğu düşünülen minare kalıntısı bulunmuştur. Bu yapının alt kısmından, pişirilmiş tuğladan yapılmış bir kaide korunmuştur. Dikdörtgen planlı bu kaidenin ölçüleri 4,2 x 2,8

⁵³ Aydarov, *agm*, s. 156.

⁵⁴ Emma Zilivinskaya, *Arkhitektura Zolotoi Ordı. Kul'tovoe zodchestvo*, C. 1, Oteçestvo, Kazan 2014, s. 46-56.

⁵⁵ Aydarov, *agm*, s. 151-154.

⁵⁶ bkz. Şekil 3:2.

⁵⁷ Aydarov, *agm*, s. 53.

⁵⁸ Aydarov, *agm*, s. 54.

⁵⁹ Zilivinskaya, "Arkhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 51.

⁶⁰ Aydarov, *agm*, s. 55.

⁶¹ Henri Stierlin, *Turkey from the Selçuks to the Ottomans*, Taschen, Köln 1998, s. 42.

⁶² Stierlin, *age*, s. 62.

⁶³ Tizengauzen, *SMOİZO*, C. 1, s. 306.

⁶⁴ Zilivinskaya, "Arkhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 45.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

metre olup, kuzeybatı-güneydoğu ekseninde uzanmıştır. Kaide altındaki tuğla örgü, 2,3 metre derinliğe sahip bir temel üzerine inşa edilmiştir. Temelin yapısı oldukça dikkat çekicidir. Temel çukurunun tabanında, 40 cm kalınlığında bir kireç taşı tabakası döşenmiştir. Bu temel yakınlarında, düzenli bir yapıya sahip olduğu görülen, yıkılmış bir duvar bloğu bulunmuştur. Bu bloğun izlenebilen boyutları 2,0 x 2,5 metredir. Duvar kalınlığı, bol miktarda ezilmiş kaşın içeren kireç harcı ile birleştirilmiş pişmiş tuğlalarla yapılmıştır. Yıkılmış bloğun alt kısmı ise pişmiş tuğlalar ile 16 x 10 x 4,5 cm boyutlarında kırmızı kil ve kaşın seramik tuğlalarından oluşmuştur. Bu tuğlalar, birbirine dik açıyla yerleştirilmiş ve duvarın dış kaplamasını sağlamıştır.⁶⁵

Kuzey Kafkasya’da, Yukarı Djulat veya Tatartup yerleşiminde, Kafkasya’yı ziyaret eden gezginlerin seyahat notlarında sıkça bahsedilen ünlü Tatartup Minaresi bulunmuştur.⁶⁶ Ancak bu önemli yapı, 1981 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Bu tarihten önce minare, O. V. Miloradoviç tarafından ayrıntılı bir şekilde ölçülmüş, tanımlanmış ve yayımlanmıştır.⁶⁷ Minarenin yüksekliği 20,8 metre olarak tespit edilmiştir. O. V. Miloradoviç, bunun neredeyse tam yüksekliği olduğunu ve yalnızca örtü kısmının eksik olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Buna karşılık, V. A. Kuznetsov, minarenin toplam yüksekliğinin 25 metreye ulaşmış olabileceğini ileri sürmektedir.⁶⁹

Günümüzde bilinen, Kırım’daki Altın Orda dönemine ait tüm camilerde minarelerin bulunduğu ve bu minarelerin genellikle portalın doğu veya batı tarafındaki köşesine entegre edildiği tespit edilmiştir. Günümüze kısmen ulaşarak restore edilmiş olan tek örnek, Özbek Camisi’nin minaresidir. Söz konusu minare, yüksek ve üçgen planlı bir kaide üzerine inşa edilmiştir. Kaide, çatı seviyesinde eğimler yardımıyla ince ve silindirik bir gövdeye geçiş yapmıştır. Gövde, taş korkuluklu açık bir şerefe ile ayrılmış iki kattan oluşmuştur. Şerefe, orijinal hâlinde stalaktitlerden oluşan bir silmeye dayanmıştır. Minarenin gövde kısmına ait üst örtüsü günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, yapının genel olarak belirgin bir Anadolu mimarisi karakterine sahip olması nedeniyle örtünün büyük olasılıkla konik olduğu düşünülmektedir.⁷⁰

Şekil 3. Altın Orda’daki minareler: 1- Bulgar’daki Büyük Minare, 2- Bulgar’daki Küçük Minare, 3- Yukarı Djulat, 4- Solhat’taki Özbek Camisi’nin minaresi.⁷¹

Altın Orda dönemi Otrar Cuma Camisi’nde, portalın köşelerine yerleştirilmiş iki minare bulunmuştur.⁷² Caminin tamamı gibi bu minareler de pişmiş tuğladan inşa edilmiştir. Minarelerin gövdesi, 2,0 metre çapında silindirik bir temele sahiptir. Minarelerin iç kısmında spiral merdivenler yer almakta olup, bu merdivenlere portalın

⁶⁵ Zilivinskaya, “Arhitektura Zolotoi...”, C. 1, s. 46.

⁶⁶ Leonid Semenov, *Tatartupskiy minaret, Gosudarstvennoye İzdaniye*, Dzaudjikau 1947, s. 12.

⁶⁷ Oleg Miloradoviç, “Srednekoviyeye Meçeti Gorodişça Verhniy Djulat”, *MIA*, Moskova 1963, s. 69-78.

⁶⁸ Miloradovich, age, s. 70.

⁶⁹ Vladimir Kuznetsov, *Elhotovskiy vorota v XXV vekah*, İzdatelstvo Kavkazskaya Zdravnitsa, Vladikavkaz 2003, s. 127.

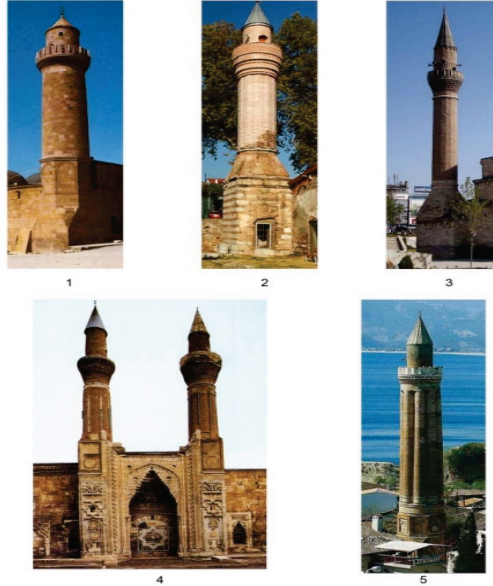
⁷⁰ Zilivinskaya, “Arhitektura Zolotoi...”, C. 1, s. 49.

⁷¹ Zilivinskaya, “Arhitektura Zolotoi...”, C. 1, s. 278.

⁷² (bkz. Şekil 18.1) Akishev, Baypakov, Erzakovich, 1987, s. 106.

iç kısmındaki 1,0 metre genişliğindeki giriş açıklıklarından ulaşılmıştır. Batı minaresinde spiral merdivenin ilk dört basamağı günümüze kadar korunmuştur.⁷³ Bu minarelerin yapısal özellikleri, Türkistan mimarisine özgü tipik bir örneği temsil etmektedir.

Altın Orda'nın diğer minareleri hakkında ancak genel hatlarıyla bilgi verilebilmektedir. Kesin olarak bilinen, bu minarelerin prizmatik bir kaideye sahip oldukları ve bu kaidenin sekizgen bir yapı aracılığıyla veya doğrudan dairesel kesitli bir gövdeye geçiş sağladığıdır. Bütün Müslüman dünyasında yaygın olan çeşitli minare tiplerini araştıran E. Zilivinskaya, H. Stierlin'in çalışmalarına dayanarak bu tür mimari formların yalnızca Anadolu ve onunla bağlantılı bölgeler için karakteristik olduğunu yazmıştır. Bu formlar, Selçuklu döneminde ortaya çıkmış ve zamanla bazı değişikliklere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Örneğin, Niğde'deki Alaeddin Camisi minaresi (1223), Antalya'daki Yivli Minare (1220), Sivas'taki Ulu Cami ve Gök Medrese'nin minareleri (1271), İznik'teki Yeşil Cami minaresi (1378) bu türün örnekleridir. Anadolu'nun kültürel etkisi altındaki Azerbaycan, Kırım ve kısmen Kuzey İran gibi ülkelerde de benzer minareler yaygın olarak inşa edilmiştir. Bu türün Altın Orda'da da yaygınlaşması, Anadolu ve Güney Kafkasya kültürlerinin bu devletin dini mimarisi üzerindeki belirgin etkisinin bir başka kanıtıdır. Zira camiler ve onlara eşlik eden minareler, genellikle mimari bir bütünlük meydana getirmektedir. Bununla birlikte, Otrar Camisi'ne ait silindirik minareler, bu genel yapıdan bir istisna oluşturmaktadır. Bu minareler, Türkistan örneklerine göre inşa edilmiştir. Bu durum anlaşılabilir, çünkü Gök Orda, Harezm bölgesini de kapsamakta olup, doğal olarak Harezm'in gelişmiş inşaat kültürünün etkisi altında bulunmuştur.⁷⁴

Şekil 4. XII-XIV. yüzyıllar Anadolu minareleri: 1- Niğde'de Alaeddin Camii, 2- İznik'teki cami, 3- Sivas'taki Cami-i Kebir, 4- Sivas'taki Gök Medrese, 5- Antalya'da Yivli Minare.⁷⁵

3. Anıtsal Mimari

Türbeler, Müslüman ülkelerinde defin ve anma yapıları olarak geniş bir yaygınlık kazanmış, sayı bakımından oldukça fazla olup, şehirlerin ve diğer yerleşim alanlarının mimari kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Dönemin diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi, Altın Orda topraklarında İslam dininin etkili olduğu bölgelerinde türbeler yaygın şekilde inşa edilmiştir. Bu durumun oluşumunda, Altın Orda şehirlerinde en büyük etkiye sahip olan tasavvuf anlayışı ve bu anlayışa özgü "kutsal mezar" kültü önemli bir etken olmuştur. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan anıtsal mimari yapılar arasında türbeler, sayıca en büyük grubu oluşturmaktadır. Bazı yapılar günümüze kadar ulaşmayı başarırken, bazıları ise önceki yüzyıllarda yaşamış araştırmacı ve gezginlerin çizimleri ile tanımları sayesinde bilinmektedir. Planları belirli bir dereceye kadar analiz edilebilen Altın Orda türbelerinin toplam sayısının yaklaşık yüz civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁶

Altın Orda dönemine ait anıtsal yapılar üzerinde yapılan incelemeler, bu yapılar arasında geniş bir mimari form ve planlama çeşitliliği bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁷ Bu çeşitlilik, mevcut verilerin sistematik bir şekilde sınıflandırılmasını ve Altın Orda türbeleri için kapsamlı bir tipoloji oluşturulmasını mümkün kılmaktadır.

⁷³ (bkz. Şekil 38)

⁷⁴ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 49.

⁷⁵ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 272.

⁷⁶ Kramarovskiy, *agm*, s. 403.

⁷⁷ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 97-169.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Söz konusu sınıflandırma şu özellikler temel alınarak yapılmıştır: mekân sayısı, yapının formu, portalın varlığı veya yokluğu, portalın şekli, örtü tipi ve yer altı ya da yarı yer altı kriptanın bulunup bulunmaması.

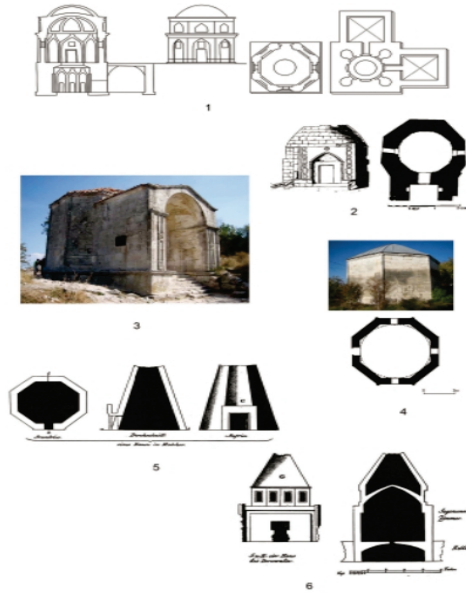
Bu bağlamda türbeler öncelikli olarak iki ana gruba ayrılmaktadır: tek mekânlı türbeler (I) ve çok mekânlı türbeler (II). Altın Orda türbelerinin büyük çoğunluğunu tek mekânlı yapılar oluşturmaktadır. Tek mekânlı türbeler, ana mekânın formuna göre şu üç ana kategoriye ayrılmaktadır:

- A) Kule biçimli,
- B) Piramit biçimli,
- C) Kübik (prizmatik).⁷⁸

Kule biçimli türbeler, planlarının şekline göre şu iki alt gruba ayrılmaktadır:

1. Yuvarlak planlı,
2. Çokgen planlı.⁷⁹

Benzer şekilde, piramit biçimli türbeler de planlarına göre yuvarlak (1) veya çokgen (2) olarak sınıflandırılmaktadır. Kübik yapılar ise genellikle kare ya da kareye yakın dikdörtgen bir plan üzerine oturmaktadır (3). Bu sınıflandırmada kullanılan terminolojinin, ideal türbe şemalarını tanımladığını belirtmek önemlidir. Örneğin, bu yapı tipolojisinin temel gelişim çizgilerinden biri, kare planlı bir taban üzerine yerleştirilmiş kubbeye tanımlanmaktadır. Ancak, gerçek uygulamalarda bu yapılar bazen dikdörtgen bir plana sahip olabilir veya taban oranına göre daha yüksek bir form sergileyebilir (yükseklik, taban uzunluğundan daha fazla olabilir). Geç Orta Çağ türbelerinin tipik özelliklerinden biri, kübik bir taban üzerinde yer alan ve kubbeye örtülmüş yüksek bir tamburun varlığıdır. Bununla birlikte, tipolojik olarak bu yapılar hâlâ kübik tabanlı türbeler kategorisine dâhil edilmektedir.

Şekil 5. Altın Orda türbeleri: 1-4 - Kule şeklinde, 5 - Piramit şeklinde, 6 - Cepheli:

1- Majar çevresinde, 2- At Suları, 3- Çufut-Kale'deki Canike Hatun Türbesi, 4- Asiz'de; 5-6 - Majar'da.⁸⁰

Altın Orda'da İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte mezarların üzerine mezar taşları ve türbeler inşa edilmesi geleneği gelişmiştir. Kırım'da, Altın Orda döneminde yapılan türbelerde yer altı mezar odaları bulunmuştur. Cenazeler toprağa gömülme yerine, mezar odasının zeminine yerleştirilmiştir. Mezar odasının güney veya doğu tarafında yer alan girişi, taş plakalarla kapatılmıştır. Türbenin üst katında ise mezar taşları zemine yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur.⁸¹

Kırım'da türbeler genellikle kare veya sekizgen planlı olarak inşa edilmiştir. Türbeler genellikle kireç taşından yapılmış olup, tuğla sadece yapısal olarak gerekli yerlerde ve örtü sistemlerinde kullanılmıştır. Türbelerin dış cepheleri taş plakalarla kaplanırken, iç mekânlar sıvanmıştır. Kare planlı türbeler, hacim olarak köşelerin

⁷⁸ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 101.

⁷⁹ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 102.

⁸⁰ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 102.

⁸¹ Boris Zasiptkin, "Pamyatniki Arkhitekturi Kırmskikh Tatar", *Jurnal Obşestvenno-Nauçnyy i Ekskursionnyy*, Gosizdat, Moskova 1927, s. 114.

kesilmesiyle sekizgen bir forma dönüştürülmüş ve yarım küre şeklinde bir kubbe ile örtülmüştür. Türbeler genellikle güney tarafında, portal ile vurgulanmış bir girişe sahip olmuştur. Portalların iç tarafında nişler yer almaktadır ve türbenin dekoratif yarım kubbesini destekleyen sütunlar bu bölümde bulunmuştur. Sekizgen planlı türbelerin iç mekânlarında, sivri kemerli açıklıklar ve bu kemerlerin taşıdığı sivri kubbeler yer almıştır. Sekizgen planlı yapılar genellikle iki sıra hâlinde düzenlenmiş kemerli ve dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır. Sekizgen gövdenin üzerine 16 kenarlı bir kasnak yerleştirilmiş ve bu kasnak yarım küre bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin dışı ise sekizgen bir piramidal kaplamaya sahip olmuştur. Bu tür yapılar genellikle giriş portalı olmayan merkezi tip türbeler olarak sınıflandırılmıştır.⁸²

1330'lu yıllarda Bulgar şehrinde Kuzey ve Doğu türbeleri olarak adlandırılan iki türbe inşa edilmiştir. Bu türbeler doğu çadır tipi mezar kategorisine dâhil olup, dışa taşkın bir portal ve dikdörtgen planlı bir iç mekâna sahip olmuştur. İç mekân, tromplarla sekizgene geçiş sağlanarak yarım küre şeklinde bir kubbe ile örtülmüş, dıştan çadır tipi bir örtüyle kaplanmıştır.⁸³

Selitrennoe yerleşiminde, XVIII. yüzyılın sonlarına kadar zengin süslemelere sahip büyük bir türbe kalıntısı korunmuştur.⁸⁴ Aynı yerleşimde, yan yana veya bir sıra hâlinde dizilmiş tekli ve çiftli türbe kalıntıları da keşfedilmiştir. Bu türbeler çift odalı veya blok türbeler olarak sınıflandırılmıştır. Benzer türbeler Bulgar yerleşiminde "Han Türbeleri" olarak adlandırılmıştır. Bu kompleks, XIV. yüzyılın ortalarında inşa edilen merkezi Han Türbesi'ni içermiştir. Türbenin yapısında kareden sekizgene, ardından 16 kenarlı bir forma ve nihayetinde kubbeye geçiş, köşelerin kesilmesiyle sağlanmıştır. Türbenin orijinal girişi kuzey tarafında yer almış, ancak daha sonra bu giriş kapatılarak güney tarafında yeni bir giriş açılmıştır. Dış duvarlar özenle işlenmiş kireç taşı bloklarla kaplanmıştır. İç mekânda ise duvarlar ve kubbe sıva ile kaplanmış, pencereler çini ile süslenmiş ve çevresi Arap yazıtlarıyla bezenmiştir. Kuzey cephesindeki kapı, oyma taş çerçeve ile süslenmiştir.⁸⁵

Han Türbesi'nin güney köşesine küçük bir türbe, doğu duvarına ise başka bir türbe eklenmiştir. Ek türbelerin boyutları Han Türbesi ile benzer olmuştur. Bu türbelerde kaide kısmı kireç taşı bloklarla, duvar ve kubbe ise tuğla ile inşa edilmiştir. Dış ve iç cepheler sıvanmıştır. Kuzey cephesindeki giriş, yüksek bir kemerli portalı olan iki pilon ile vurgulanmıştır.⁸⁶

Bulgar şehrinde, Kuzey ve Doğu türbelerine benzer çok sayıda tekli türbe inşa edilmiştir. Ancak, Kırım türbelerinden farklı olarak Bulgar türbelerinde pencere bulunmamıştır.⁸⁷

Rusya'nın Penza bölgesinde yer alan Narovçat köyü yakınlarındaki Mohşa'da yapılan kazılarda, Altın Orda dönemine ait türbelerin temel ve alt duvar kalıntıları keşfedilmiştir. Güney tarafında bir revak bulunan çift odalı bir türbe ve mavi sır kaplı kireçtaşı süslemeler tespit edilmiştir. Mohşa türbeleri, planlama ve mimari özelliklerine göre blok, çift odalı ve tek odalı türbeler olarak sınıflandırılmıştır. Türbelerin girişleri, portal pilonlarla çerçevelenmiştir. İç mekânlarda kemerli nişler bulunurken, bazı türbelerde bodrum tipi mezar odaları yer almıştır. Bu özellikler, Mohşa türbelerini Bulgar türbeleri ile benzer yapmaktadır. Çok odalı türbelerden birinde, odalardan birinin altında bodrum mezar odası bulunmuştur.⁸⁸

Rusya'nın Saratov bölgesinde yer alan Ükek Şehri'nde yapılan kazılarda hem tekli hem de çiftli türbeler tespit edilmiştir. Türbelerin duvarlarında yeşilimsi mavi tonlarda maiolik çiniler kullanılmıştır. Bazı türbelerde tuğla kemerlerle örtülmüş mezar odalarına rastlanmıştır. Ayrıca, mezarların üzerine yerleştirilmiş tuğla mezar taşları da bulunmuştur.⁸⁹

Beljamen şehrinde, Bulgar türbelerine büyük ölçüde benzer türbeler tespit edilmiştir. Altın Orda türbelerinin mimarisi, Bulgar ve Solhat şehirlerindeki XIV. yüzyıl türbeleri temel alınarak yeniden inşa edilebilir. Altın Orda'nın farklı bölgelerindeki türbelerde genel planlama ve hacim çözümleri benzer olsa da Bulgar türbeleri, Moğol öncesi geleneklerden kaynaklanan kendine özgü özellikler taşımıştır. Bulgar türbelerinde bodrum tipi mezar odaları bulunmazken, Altın Orda'nın diğer bölgelerindeki türbelerde tuğla kemerlerle örtülmüş mezar odalarına rastlanmıştır. Türbeler, örtü sistemleri açısından da farklılık göstermiştir. Bulgar, Kırım ve Kuzey Kafkasya şehirlerindeki türbelerde, içte yarım küre bir kubbe, dışta sekizgen (nadiren 16 kenarlı) piramit biçimli

⁸² Zasıpkın, *age*, 115-116.

⁸³ Aydarov, Aksenova, *age*, s. 26.

⁸⁴ Petr Simon Pallas, *Puteşestviye po Raznim Provintsiyam Rossiyskogo Gosudarstva*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1773-1788, s. 89.

⁸⁵ Nadejda Aksenova, "Arkheologičeskoye Izuçeniye Mavzoleyev Yugo-Vostoçnoy i Yujnoy Çastey Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 202.

⁸⁶ Aksenova, *age*, s. 203.

⁸⁷ Krupnov, *age*, s. 55.

⁸⁸ Anastasiya Alihova, "Mavzoley Goroda Mohşi-Narovçata", *Sovetskaya Arkheologiya*, S. 2, Nauka, Moskova 1976, s. 225.

⁸⁹ Leonid Nedaşkovskiy, "İtogi i Zadachi Izuçeniya Ukeka i Yego Okrugı", *Zolotoordinskomu Gorodu Ukek 7,5 stoletiy. Materialı Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii*, Saratov 2003, s. 23-26.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

çift katmanlı bir örtü kullanılmıştır. Bazı türbelerde tek katmanlı veya çift katmanlı yarım küre ya da sivri kubbeler görülmüştür.⁹⁰

4. Sivil Mimari

Altın Orda şehirlerinde sivil yapılar arasında hamamlar önemli bir yer tutmakta olup, bu yapıların oranı oldukça yüksektir. Altın Orda'da hamamların yaygın olarak inşa edilmesi, bu şehirlerin mimari planlamasının ve kentsel düzeninin Doğu örneklerine dayandığını açık bir şekilde göstermektedir. Altın Orda dönemine ait en bilinen hamamlar arasında Bulgar hamamları önemli bir yere sahiptir. XIV. yüzyılın başlarına tarihlenen 1 No'lu Hamam, Bulgar yerleşim alanının dağın eteğinde, Kırmızı Saray'a yakın bir bölgede araştırılmıştır. Hamam, 14,0 x 9,0 m boyutlarında dikdörtgen bir plan üzerine inşa edilmiştir. Duvarları, düzenli kesilmiş büyük kireç taşı levhalarından oluşmakta olup, 0,75 m kalınlığında yapılmıştır. Hamam şu üç ana bölümden oluşmuştur:

1. **Soyunma Odası:** Güneydoğu duvarındaki giriş, küçük (2,72 x 5,5 m) dikdörtgen planlı bir soyunma odasına açılmıştır. Bu odanın güney kısmında ısıtma kanalları tespit edilmiştir. R. F. Şarifullin'in değerlendirmesine göre, bu bölümde ısıtmalı bir sedir (sufa) bulunmuştur.

2. **Yıkanma Mekânı:** Soyunma odasından sonra tamamen ısıtmalı bir zemine sahip, kare planlı yıkanma mekânı yer almıştır. Bu bölümün boyutları 6,14 x 6,64 m'dir. Zemini, genişliği 0,4 m olan kireç taşı destekler üzerine oturtulmuştur. Isı taşıyan kanalların genişliği ise 0,5 m olmuştur.

3. **Kazan Dairesi:** Yıkanma mekânını, dikdörtgen planlı (7,24 x 2,72 m) kazan dairesi tamamlamıştır. Kazan dairesinin merkezinde, zemin altındaki alana iki ana kanal ile bağlanan bir ocak yer almıştır. Başlangıçta yuvarlak planlı olarak tasarlanan ocak, onarım sonrasında daha uzun bir form almıştır. Ocağın ağzı, önünde bir çukurun bulunduğu ateşleme alanına açılmıştır. Ateşi için bir platform, ateşleme alanının yakınında yer almakta ve üzeri bir sundurma ile örtülmüştür.⁹¹

Ocağın yanında, suyun bir su kaldırma mekanizması ile doğrudan sarnıca taşındığı bir kuyu bulunmuştur. Her ne kadar planlaması oldukça basit olsa da hamam gelişmiş bir su dağıtım sistemine sahip olmuştur. Yapılan kazılarda, büyük miktarda seramik su borusu vardır. Bu borular üç gruba ayrılmıştır: dış su bağlantı boruları, dış şebeke boruları ve kanalizasyon boruları.⁹²

Altın Orda'nın tüm şehirlerinde hamam yapılarının anıtsal kalıntıları tespit edilmiştir. Bu yapılar, genellikle haç biçimli bir plan düzenine sahip olmuştur. Planın merkezinde büyük bir salon bulunmakta, salonun dört yönüne doğru uzanan çıkıntılar ve köşelerde yıkanma bölümleri yer almıştır. Köşelerdeki yıkanma bölümleri silindirik tonozlarla veya küçük yarım kubbelerle örtülmüştür. Merkezde yer alan salon ise büyük bir yarım kubbe ile kaplanmıştır. Kubbelerin tepe noktasında aydınlatma ve havalandırma amacıyla açıklıklar bırakılmıştır. Yapıların kubbe ve kemerleri genellikle tuğladan, duvarları ise taştan inşa edilmiştir.⁹³

Hamamlar, şehir içindeki konumlarına ve hizmet ettikleri toplumsal kesimlerin sosyal statüsüne göre dekorasyon, yardımcı mekân sayısı ve boyut açısından farklılık göstermiştir. Her ne kadar temel işlevleri sağlık ve hijyen sağlamak olsa da Doğu geleneğinde hamamlar, sosyal iletişim merkezleri olarak da önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle camiler, minareler ve türbeler gibi, Altın Orda şehirlerinin önemli kamusal yapıları arasında yer almıştır. Hamamlar genellikle taş döşemeli meydanlarda bulunmuş ve bu meydanlarda bir çeşme yer almıştır. Aşağı İtil şehirlerinde ise hamam ve ulu camilerin bulunduğu meydanlarda büyük su havuzları (hauslar) yapılmıştır. Altın Orda şehirlerinde hamamların cephe duvarları taşla kaplanmış veya sıvanmıştır. Yapıların iç sıcaklığını korumak amacıyla hamam binaları genellikle zemine gömülü şekilde inşa edilmiştir. Altın Orda'nın güney bölgesinde kubbeli ve tonozlu silindirik örtüler dışarıdan açık bırakılmıştır. Ancak, S. S. Aidarov'un rekonstrüksiyonlarına göre, İtil-Kama bölgesinde kar birikimini önlemek amacıyla bu örtüler eğimli ahşap çatıyla kaplanmıştır. Hamamların dış dekorasyonu genellikle sade bir görünüm sergilemiştir. Ancak, iç mekânlar oldukça zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Duvarlar sıvanmış ve çeşitli renklerle boyanmıştır. Soyunma odalarının duvarları sıklıkla maiolika çinilerle kaplanırken, zeminler sır kaplı tuğlalarla döşenmiştir. Hamamların ısıtılması, yer altındaki kanallar aracılığıyla dağıtılan sıcak hava ile sağlanmıştır. Su, seramik borular yardımıyla yıkanma bölümlerine taşınmış ve bina dışına oluklarla tahliye edilmiştir.⁹⁴

Altın Orda'nın Aşağı İtil şehirlerindeki konut mimarisi, arkeolojik verilere göre belirgin bir özellik göstermiştir. Zengin aristokratik malikâneler genellikle kerpiç veya sıkıştırılmış toprak duvarlarla çevrilmekte, büyük bir merkezi ev, zanaatkarlar ve hizmetkarlar için küçük evler, su havuzları ve yardımcı yapılar içermiştir. Malikâneler, sahiplerinin sosyal statüsüne göre şekillenmiştir. Sıradan serbest vatandaşlara (zanaatkarlar, küçük

⁹⁰ Vasilij Egorov, "Mavzoley Vodyanskogo Gorodişça", *Sovetskaya Arkheologiya*, C. I, Nauka, Moskova 1980, s. 74.

⁹¹ Rafail Şarifullin, "Bani Bolgara i İh İzüçeniye", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arkhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, s. 222.

⁹² Şarifullin, *age*, s. 223.

⁹³ Anastasiya Alihova, "Postroyki Drevnego Goroda Moşşi", *Sovetskaya Arkheologiya*, C. IV, Nauka, Moskova 1976, s. 170.

⁹⁴ Aidarov, *agm*, s. 65.

tüccarlar vb.) ait malikânelerin boyutları genellikle 30-40 x 35-45 metre arasında değişmiştir. Bu tür malikânelerin merkezinde, kerpiç bir temel üzerinde, genellikle tek odalı bir ev yer almıştır. Evin duvarları, ahşap bir çerçeve içine çapraz şekilde yerleştirilmiş kerpiç ya da yatay ve dikey tahtalarla inşa edilmiştir. İç duvarlar sıva ile kaplanmıştır. Evin duvarlarına bitişik şekilde U veya L şeklinde *suva* (geniş basamak biçiminde yatak, altı kerpiç ve toprakla doldurulmuş bir yükselti) yer almaktadır ve bu yapının bir veya iki ucuna silindirik ya da dikdörtgen bir ocak eklenmiştir. Suvanın içindeki yatay duman kanalları (kan), ocaktan başlayarak duvar köşesinde veya evin merkezindeki dikey bir bacaya bağlanmıştır. Ana evin yanı sıra, bazen zemine gömülü, temelsiz ahşap çerçeveli küçük yapılar veya ısıtması mangallarla sağlanan toprak evler (yer altı evleri) de bulunmuştur. Daha büyük malikâneler (70 x 75, 75 x 100, 100-145 x 100-150 metre) ise merkezi olarak çok odalı, sağlam bir temel üzerinde kerpiçten yapılmış kalın duvarlı büyük yapılar barındırmıştır. Bu evlerin boyutları 16,8 x 24, 24 x 24, 35 x 50 metre gibi geniş ölçülere ulaşabilmiştir. Merkezi salonda, kenarlarda ısıtmalı (sufalı ve kanlı) yaşam alanları ile ısıtılmayan yardımcı odalar bulunmuştur. Merkezi salonda genellikle ev sahibine özel bir platform (sütunlarla desteklenen bir baldaken), glazürlü tuğlalarla kaplanmış bir havuz ve döşeme yer almıştır. Bu geniş malikâneler, kerpiç ya da sıkıştırılmış toprak duvarlarla çevrelenmekte, 1-2 giriş kapısına sahip olmakta ve çevre duvarlarına bitişik, hizmetliler için küçük evler barındırmıştır. Malikâne ne kadar büyükse, merkezi ev o kadar zengin, yardımcı yapılar ve hizmetkârlar için ayrılan alanlar da o kadar kapsamlı ve karmaşık olmuştur.⁹⁵

Altın Orda'nın İtil-Kama bölgesindeki şehirlerinde, Moğol elitleri ve idari yetkililer için inşa edilmiş çok odalı evlerin yanı sıra, 11-32 m² büyüklüğünde, ısıtması mangallarla sağlanan veya kan sistemiyle (suvanın içindeki yatay duman kanalları) donatılmış toprak evler de yaygın olarak kullanılmıştır. Bu tür yapıların bacaları genellikle pişmiş tuğladan yapılmış, bazen doğrudan suvanın içine oyulmuştur. Bu evlerin boyutları genellikle 9-15 m² arasında değişmiştir. Altın Orda şehirlerindeki evlerin çoğu, ahşap çerçeveli ve kerpiç dolgulu duvarlara sahip olmuştur. Zeminler sıkıştırılmış topraktan yapılmış, bazı evler 40-55 cm derinliğinde kısmen zemine gömülü inşa edilmiştir. Temelsiz yapılmış, 5-7 x 5-7 metre boyutlarındaki evler de yaygın olarak bulunmuştur. Suva yerleştirildikten sonra bu evlerin kullanılabilir taban alanı 2-3 m²'ye kadar düşebilmiştir. Duvarlar genellikle yatay kütüklerden veya tahtalardan yapılmış, zemin ise tuğla veya ahşap döşeme ile kaplanmıştır. Bu evler ayrıca kerpiçten 2-4 sıra hâlinde inşa edilmiştir. Bu tür evler, özellikle Tsarevskoye yerleşimindeki güneydoğu aristokratik bölgelerdeki malikânelerin ana yapıları olmuştur. Bütün ev türlerinde, zemine yerleştirilen ve suyun zemine emici bir kuyuya akmasını sağlayan drenaj sistemleri (*toşnau*) bulunmuştur. Bu sistem, zemin üzerine tabanı kesilmiş bir sürahi veya benzer bir kap yerleştirilerek çalışmıştır.⁹⁶

Selitrennoe yerleşiminin Kızıl Tümsek bölgesinde yapılan kazılarda, merkezinde çok odalı bir ana yapının yer aldığı tipik bir aristokrat malikâne ortaya çıkarılmıştır. Bu malikâne toplam 16 oda bulunmakta olup, odaların duvarları kerpiç, pişmiş tuğla ve ahşap kullanılarak yapılmıştır. Yapının odaları eşzamanlı olarak değil, birbirine eklenerek inşa edilmiştir.⁹⁷

Yeni Saray'ın doğu banliyösünde yapılan arkeolojik kazılarda, küçük aralıklarla inşa edilmiş ve önceden belirlenmiş bir plana göre düzenlenmiş malikâneler bulunmuştur. Bu malikânelerde evler, sokak boyunca sıralanmış ve avludan giriş yapılacak şekilde tasarlanmıştır. Bu evler genellikle hizmetkârlar, zanaatkârlar ve bağımlı kişiler için yapılmıştır. Malikânelerde ayrıca su havuzları, seramik ocakları ve çeşitli amaçlara yönelik çukurlar bulunmuştur. Sokakla doğrudan temas eden evlerin dış duvarları, malikâne sınırlarını belirleyen yüksek duvarlar işlevi görmüştür. Yeni Saray'ın güney bölgesindeki bazı zengin malikânelerde, çok odalı evlerin avlularında ısıtmasız toprak evler ve çadırlar bulunmuştur.⁹⁸

İtil-Kama bölgesinde, Altın Orda döneminde ortaya çıkan Moğol tarzı malikâne ve evlerin yanı sıra, geleneksel ahşap, kerpiç veya çerçeve yapılar da varlığını sürdürmüştür. Bu malikânelerde, ana evin yanı sıra, çeşitli ekonomik amaçlarla kullanılan ahşap barakalar, çukurlar ve sundurmalar da yer almıştır. Evler genellikle dikdörtgen veya silindirik şekilli basit sobalarla ısıtılmış olup, bu sistemlerde *kan* kullanılmamıştır.⁹⁹

5. Mimari Teknikler ve Malzemeler

Altın Orda mimarisi, taş ve tuğla kullanımı olmak üzere iki ana inşaat tekniği etrafında şekillenmiştir. Ayrıca, bazı yapılarda farklı malzemelerin bir arada kullanıldığı karma inşaat teknikleri de uygulanmıştır. Türbelerin

⁹⁵ Ballod, age, s. 45-46.

⁹⁶ Fedorov-Davidov, "Zolotoordinskiye Goroda", s. 51.

⁹⁷ Zilivinskaya, Emma, "Raskopki Bogatogo Usadbnogo Doma Na Krasnom Holme Selitrennogo Gorodişça", *Povoljye V Srednie Veka. Tezisi Dokladov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyaçennoy 70-Letiyyu So Dnya Rojdeniya G.A. Fedorova-Davidova*, İzdatel'tsvo NGPU, Nijniy Novgorod 2001, s. 67.

⁹⁸ Vladimir Rudakov, "Raskopki Ostatkov Minareta na Selitrennom Gorodişçe", *Arkheologiya Nijnyego Povoljya Na Rubeje Tisyacheletiy. Materialy Vserossiyskoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii, İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogičeskogo Universiteta*, Astrahan 2001, s. 114.

⁹⁹ Fedorov-Davidov, "Zolotoordinskiye Goroda", s. 60.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

planlaması, inşaat teknikleri, mimari detaylar ve kullanılan malzemelerin analizleri, Altın Orda anıtsal mimarisinin farklı kültürel etkilerin bir araya geldiği bir sentez oluşturduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda, Altın Orda anıtsal mimarisinde şu üç etkiden söz edilebilir:

1. Taş yapı tekniğiyle inşa edilmiş eserlerde açıkça görülen Ermeni-Anadolu etkisi.
2. Pişmiş ve kerpiç tuğla kullanımına dayanan Türkistan mimarlık okulunun etkisi.
3. Bazı mimari formlarda göçebe (Kıpçak) geleneklerinin izleri.¹⁰⁰

Coğrafi dağılım açısından değerlendirildiğinde, farklı mimari etkilerin baskın olduğu bölgeler tespit edilebilmektedir. İtil Bulgar bölgesi, Kırım ve Ermeni-Anadolu etkisinin yoğun olarak görüldüğü alanlar olmuştur. Aşağı İtil Havzası ve Kuzey Kafkasya bozkırları ise Türkistan mimarlık okulunun etkisi altında kalmıştır. Bununla birlikte, Aşağı İtil Havzası'nın bazı bölgelerinde (örneğin Vodnoye yerleşimi) ve Kuzey Kafkasya'da (Pyatigorye, Yukarı Djulat, Aşağı Djulat) Azerbaycan mimarlık geleneğinin, özellikle Nahçıvan okuluna özgü izleri açıkça görülebilmektedir. Nahçıvan okulu, taş ve tuğla malzemelerin bir arada kullanılması ve dekorasyonda çini süslemelerine geniş yer verilmesiyle karakterize olmuştur. Benzer şekilde, İtil Bulgar bölgesinde Azerbaycan mimarlık geleneğinin bir başka temsilcisi olan Şirvan-Apşeron okulunun etkileri gözlemlenmiştir. Altın Orda'da nadiren rastlanan ve Türk anıtsal yapılarından türetilmiş türbe formlarına ise Aşağı İtil Havzası ve Kuzey Kafkasya bölgelerinde rastlanmıştır.¹⁰¹ Bu bulgular, Altın Orda anıtsal mimarisinin, farklı kültürel ve mimari geleneklerin harmanlandığı bir yapı oluşturduğunu ve bu kültürel etkilerin coğrafi dağılımının bölgedeki mimari üretime önemli katkılarda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Aynı zamanda, Altın Orda şehirlerinde dışarıdan gelen mimari gelenekler doğrudan kopyalanmamış, aksine yaratıcı bir şekilde yeniden yorumlanmıştır. İtil Bulgar bölgesinde, kaba bir şekilde yontulmuş taşların kireç harcı veya kil ile birleştirildiği inşaat tekniği yaygın olarak kullanılmıştır. Bu teknik, zamanla Aşağı İtil Havzası'nda da benimsenmiş ve uygulanmıştır. Bu bölgede oldukça standart bir tür anıt mezar tipi geliştirilmiş olup, bu tipin etkileri diğer bölgelere de yayılmıştır. Örneğin, Ural çevresinde Türkistan üslubundaki türbelerin yanı sıra, Bulgar türbelerine neredeyse tamamen benzeyen yapılar inşa edilmiştir. Ayrıca, Altın Orda döneminde yeni planlama tipleri geliştirilmiş ve bu planlama yaklaşımları devletin farklı bölgelerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır.¹⁰²

Altın Orda'nın Aşağı İtil bölgesinde İslam'ın XIV. yüzyılın başlarından itibaren yayılması, mimari ve dekoratif unsurların gelişiminde önemli bir etki yaratmıştır. Altın Orda'nın süsleme tarzı, büyük ölçüde Türkistan, Güney Kafkasya ve İran'dan gelen ustaların etkisiyle şekillenmiştir.

Altın Orda şehirlerindeki yapıların cephe ve iç mekân dekorasyonlarında, mezar taşlarında kullanılan mozaik ve maiolika süslemeler, *kaşin* mimari seramikleri olarak adlandırılan bir tür seramiğe dayanmıştır. Bu seramikler, esasen silikat bazlı açık renkli bir hamurdan (*kaşin*) üretilmiştir. Ana bileşenleri kum, kaolin ve feldspat olan bu seramiklerde şeffaf sırlar kullanılmıştır. Türkistan'da kaşin seramikler XII. yüzyıldan itibaren bilinmekte olup, Altın Orda şehirlerinde yerel hammaddelerle üretimi yapılmıştır. Selitrennoe, Madjar, Meçetnoye, Tsarevskoe ve Üvek yerleşimlerinden alınan kaşin örnekleri homojen bir bileşim gösterirken, Vodyanskoe ve Bulgar yerleşimlerinden alınan örnekler belirgin farklılıklar sergilemiştir.¹⁰³

Altın Orda dekorasyonunda genellikle kurşun oksit içermeyen sırlar kullanılmıştır. Bu durum, süslemelerin atmosferik koşullara karşı daha dayanıklı olmasını sağlamıştır. Kullanılan renk paleti; beyaz, siyah, mavi, lacivert, yeşil, sarı, kırmızı ve kahverengi tonlarını içermiştir. Seramik süslemeler iki ana gruba ayrılmıştır: mozaikler ve maiolika süslemeler. Mozaikler, uzaktan algılanabilir alanların süslenmesinde tercih edilmiş ve bu sayede desen elemanlarının renk yoğunluğu, maiolikalara göre daha belirgin bir hâle gelmiştir.¹⁰⁴

Mozaikler genellikle portallar, kemerler, sütun kaidelerinin yan duvarları, iç kubbe tonozları ve geniş cephe duvarlarının kaplamasında kullanılmıştır. Mozaikler, tek renkli maiolika plakalarından kesilen parçaların birleştirilmesiyle üretilmiştir. Kesilen elemanlar, düz bir yüzeye yüzleri aşağı bakacak şekilde yerleştirilmiş, arkası alçı harcı ile sabitlenmiş ve sonrasında ilgili yüzeye monte edilmiştir. Maiolikalar, daha çok göz hizasında bulunan yapı bölümlerinde kullanılmıştır. Bu süslemeler, saçaklar, bordürler, mihrap nişleri ve mezar taşlarının dekorasyonunda yoğun şekilde tercih edilmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Zilivinskaya, "Arhitektura Zolotoi...", C. 1, s. 134.

¹⁰¹ Emma, Zilivinskaya, "Bani Nijnego Povoljya", *Sokrovişça Sarmatskih Vojdej i Drevniye Goroda Povoljya*, Nauka, Moskova 1989, s. 249-280.

¹⁰² Akişev, Baypakov, vd., *age*, s. 140.

¹⁰³ Lidiya Noskova, "Mozaiki i Mayoliki Srednevekovih Gorodov Povoljya", *Srednevekoviy Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 7.

¹⁰⁴ Şmit, *age*, s. 167.

¹⁰⁵ Şpilevskiy, *age*, s. 112.

Maiolika süslemeler, kabartmalı veya düz yüzeyli olmak üzere iki tipte üretilmiştir. Altın Orda mozaiklerinde ultramarin, turkuaz, beyaz, sarı ve kırmızı gibi renkler yaygın olarak kullanılmıştır. Bitkisel desenlerde kırmızı renk baskın olup, ultramarin fon üzerine beyaz harflerle yazılmış yazılar sıkça görülmüştür. Altın Orda mozaiklerinde sır üstü yaldızlama, turkuaz fon üzerinde kırmızı, siyah ve beyaz boya ile yapılan süslemeler, diğer bölgelerin mimarisinde eşine rastlanmayan özgün özelliklerden biri olmuştur. Maiolika üretimi, XV. yüzyılda Altın Orda şehirlerinde gerilemeye başlamıştır.¹⁰⁶

Altın Orda mimarisinde kullanılan bir diğer dekoratif unsur, pencere camları olmuştur. Bu camlar, çapı 10-12 cm veya 16-18 cm, kalınlığı ise 1 mm'ye kadar olan ince yuvarlak diskler şeklindedir. Camlar genellikle renksiz olup, hafif mavi, yeşil veya sarımsı tonlara sahiptir. Yüzeyleri parlak ve pürüzsüzdür. Camların içinde küçük hava kabarcıkları bulunmuştur. Bu camlar, XIII. yüzyıldan itibaren hem Rus hem de Türkistan cam ustalarının kullandığı üfleme tekniğiyle üretilmiştir.¹⁰⁷

Bulgar yerleşiminden elde edilen cam örnekleri, Selitrennoe ve Tsarevskoe yerleşimlerinde bulunanlarla benzer özellikler taşımıştır. Bazı Bulgar camları, 14-20 cm çapında şeffaf ve oldukça iyi korunmuş örneklerdir.¹⁰⁸ Renksiz camların yanı sıra, Altın Orda yapılarında renkli camlar da bulunmuştur. Bu camlar, koyu sarı, koyu mor, koyu kırmızı ve koyu yeşil tonlarında geometrik şekillerde kesilmiş düz parçalardan oluşmuştur. Kaliteli bir yapıya sahip olup, içinde çok az hava kabarcığı barındırmıştır. Altın Orda şehirlerinde pencereli zengin ahşap ve kerpiç yapılar dışında, çoğu yer üstü ev kapılar veya çatıdaki açıklıklar ile aydınlatılmış, kış aylarında ise genellikle lambalar kullanılmıştır.

Kamusal binaların mimari özelliklerine dair yapılan analizler, Anadolu kökenli ustaların Altın Orda kültürünün oluşumunda kayda değer bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Altın Orda genelinde görülen mimari üslubun kökenlerinin, yalnızca devlet sınırlarının dışında değil, aynı zamanda Kırım ve İtil Bulgarlarının toprakları gibi kültürel açıdan oldukça gelişmiş bölgelerde aranması gerektiği değerlendirilmektedir. Moğol öncesi dönemde Kırım ile Anadolu arasındaki güçlü bağlar, yoğun ticaret ilişkileriyle şekillenmiştir. Altın Orda döneminde ise Anadolu'dan gelen göçlerle bu bağ daha da pekişmiştir. Bu göçlerin arasında, tahtını kaybetmiş Sultan II. İzzeddin Keykavus liderliğinde Anadolu kökenli bir grubun Kırım'a yerleşmesi dikkat çekmektedir.¹⁰⁹

SONUÇ

Altın Orda mimarisi, geniş bir coğrafyada yerel ve dış kaynaklı mimari geleneklerin etkileşimiyle ortaya çıkan çok katmanlı ve özgün bir yapı sergilemektedir. Altın Orda şehirleri, siyasi ve ekonomik merkezler olmanın ötesinde, mimari çeşitliliğiyle de dikkat çekmiş; Moğol öncesi gelenekler ile İslam dünyasından alınan mimari formların bir araya gelerek sentezlendiği bir yapılaşma süreci yaşamıştır. Anadolu Selçuklu, Türkistan ve Güney Kafkasya mimari gelenekleri, taş ve tuğla gibi yerel malzemelerle birleşerek, dini, anıtsal ve sivil yapılarda belirgin bir şekilde kendini göstermiştir. Bu bağlamda, şehirlerin fiziksel ve estetik kimliği, sadece siyasi otoritenin değil, aynı zamanda farklı kültürel grupların ortak katkılarıyla biçimlenmiştir.

Altın Orda şehirlerindeki dini mimari, İslam dünyasından alınan etkilerle gelişmiştir. Müslüman şehirlerinin temel yapıları olan camilerin planlarının analizi, bilinen tüm Altın Orda Cuma camilerinin bazilika planına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu camiler, iç mekânları sütun sıralarıyla nefler hâlinde bölünmüş, dikdörtgen planlı yapılar olarak inşa edilmiştir. Bu planlama türü, şüphesiz ki Anadolu'dan, özellikle Selçuklu dönemi boyunca yaygınlaşmış olan mimari geleneklerden etkilenmiştir. Küçük kubbeli camiler, özellikle Kırım'da karşımıza çıkmakta olup, bu yapılar Selçuklu ve erken Osmanlı dönemine ait benzer mimari örneklerin yeniden yorumlanmış şeklidir. Anadolu mimarisinin etkisi, camilerle bağlantılı olan ve bir bütünlük oluşturan minarelerde de açıkça görülmektedir. Taş işçiliğiyle süslenmiş mimari detaylar, özellikle Bulgar, Kırım ve Eski Orhei'deki cami ve minarelerde Anadolu ile olan bağlantıyı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu detaylarda yer alan süsleme motiflerinde Selçuklu etkisi belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Bununla birlikte, Altın Orda mimarları, Anadolu cami tipolojisini genel olarak benimsemekle kalmamış, bu tipolojinin uygulanmasında özgün yenilikler de getirmiştir.

Altın Orda türbelerinin sınıflandırılması, bu bölgede oldukça gelişmiş bir anıtsal yapı mimarisinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Türbe tipolojilerindeki çeşitlilik, bu yapıların İslam dünyasının farklı bölgelerinden taşındığını ve Altın Orda'nın geniş coğrafyasında, bölgesel olarak farklı mimari etkilerin baskın olabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı yapılar özgün nitelikler taşıyıp, mevcut planlama tiplerinin yaratıcı bir şekilde yeniden yorumlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Günümüzde mevcut olan veriler, yalnızca türbe tiplerinin kökenlerini (genezisini) daha ayrıntılı bir şekilde belirlemeye değil, aynı zamanda Altın Orda'nın farklı bölgelerinde çeşitli mimari okulların etkisinin coğrafi dağılımını izlemeye olanak tanımaktadır. Bu bağlamda,

¹⁰⁶ Nevostruev, *agm*, 105.

¹⁰⁷ Nina Busyatskaya, "Steklyanniye Izdeliya Gorodov Povoljya", *Srednevekoviyeye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, s. 38.

¹⁰⁸ Busyatskaya, *agm*, s. 39.

¹⁰⁹ Kramarovskiy, *agm*, s. 410.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

türbelerin planlama özellikleri incelenmekle kalmayıp, aynı zamanda inşaat teknikleri ile yapıların dış ve iç dekorasyon detayları da analiz edilmektedir.

Sivil mimari, Altın Orda şehirlerinin sosyo-ekonomik yapısını ve kültürel çeşitliliğini yansıtan bir diğer önemli unsurdur. Hamamlar, hijyen ve sağlık işlevlerinin ötesinde, sosyal iletişim merkezleri olarak kentsel yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aynı şekilde, konut mimarisi de sosyal statü ve ekonomik koşullara göre farklılık göstermiş; zengin malikânelerden mütevazı evlere kadar geniş bir yapı yelpazesıyla dönemin mimari gelişimini yansıtmıştır. Özellikle malikânelerde uygulanan gelişmiş ısıtma ve drenaj sistemleri, Altın Orda'nın mimari teknoloji alanında ulaştığı ileri seviyeyi göstermektedir.

Altın Orda mimarisinde kullanılan malzeme ve teknikler, bölgesel kaynaklara dayalı olarak farklılık göstermiştir. Bulgar ve Solhat gibi şehirlerdeki tuğla-taş yapılarda, yüksek kaliteli taş kaplamalar dikkat çekmektedir ve dış cephelerde polikrom mozaik veya maiolika süslemeler minimal düzeyde kullanılmıştır. Buna karşılık, Altın Orda'nın Aşağı İtil bölgesindeki şehirlerinde, dini, kamusal ve anıtsal yapılar çini, maiolika ve terakota süslemelerle daha yoğun bir şekilde dekore edilmiştir. Dekorasyonda bu yöntemlerin kullanımı, Altın Orda'nın estetik anlayışını ve zanaatkârlık düzeyini göstermektedir. Bölgesel Moğol öncesi gelenekler, Altın Orda şehirlerindeki konut ve anıtsal yapılarda hem yapısal hem de dekoratif stil farklılıklarına yol açmıştır. Tüm bu yapılarda ortak bir özellik, önemli yapısal bölümlerin tuğladan inşa edilmesi olmuştur.

Altın Orda'nın varlık süresi dikkate alındığında, dışarıdan alınan tekniklerin hızlı, yoğun ve yaratıcı biçimde yeniden yorumlandığı görülmektedir. Bu süreç, kaçınılmaz olarak özgün bir mimari üslubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Genel olarak, Altın Orda şehirlerindeki mimari, doğu İslam dünyası etkisi altında şekillenen bir kentleşme tipolojisini yansıtmaktadır. Coğrafi farklılıklara rağmen kültürel çeşitliliği ve estetik uyumu bir araya getirerek, hem kendi dönemi hem de sonraki dönemler için önemli bir miras bırakmıştır. Bu durum, Altın Orda'nın yalnızca bir siyasi yapı olarak değil, aynı zamanda zengin ve çok yönlü bir kültürel kimliğin taşıyıcısı olduğunu da kanıtlamaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The architectural heritage of the Golden Horde represents a crucial component of medieval cultural and political history. Following the expansive conquests led by Batu and Subutay in the mid-13th century, the Golden Horde emerged as one of the largest political entities of the medieval era, encompassing vast territories from the Irtysh River to the Dniester and Danube rivers. The administrative requirements of managing such extensive lands necessitated significant urban and architectural developments. The Mongol rulers recognized the strategic value of fostering urban settlements not only for governance but also to support a transition to more stable socioeconomic conditions within their dominion.

The Golden Horde's urban development was characterized by a synthesis of existing regional architectural traditions and new innovations introduced through cultural exchanges and forced migrations of artisans. Existing research, while shedding light on the architectural elements of certain prominent cities such as Saray Batu and Saray al-Jadid, has often focused on isolated structures. This limited approach has hindered a comprehensive understanding of the typological, functional, and stylistic evolution of Golden Horde architecture across its vast territory.

Recent archaeological studies, including excavations across regions like Volga Bulgaria, Crimea, and the North Caucasus, have revealed insights into the functional design and symbolic representations of various architectural forms such as mosques, mausoleums, baths, and mansions. These findings emphasize the Golden Horde's unique architectural identity as a bridge between Islamic architectural traditions and regional practices, particularly those from Central Asia, Anatolia, and even parts of Eastern Europe.

This study aims to investigate the multifaceted nature of Golden Horde architecture, analyzing its material culture, construction techniques, and the socio-political influences reflected in its urban planning. By presenting a holistic approach to the architectural legacy of the Golden Horde, this paper contributes to a deeper understanding of its role in shaping medieval Eurasian urbanism.

Methodology

The methodology employed in this research integrates historical, archaeological, and architectural analyses to offer a comprehensive examination of Golden Horde urbanism. Primary historical sources, including traveler accounts, administrative records, and early chronicles, form the foundational basis for contextualizing the development of cities and architectural elements within the Golden Horde's sociopolitical framework.

The study relies heavily on data from archaeological excavations conducted in key regions under the Golden Horde's influence. Excavations in Volga Bulgaria, for example, have provided detailed evidence of urban layouts, construction techniques, and decorative elements. In Crimea, archaeological findings at sites such as Solhat and Eski Kırım have further illuminated the regional adaptations in architectural practices. Comparative analysis is employed to juxtapose architectural elements of the Golden Horde with those from neighboring regions, including Anatolia, Central Asia, and Eastern Europe, highlighting both shared characteristics and unique innovations.

Typological analysis is used to categorize architectural forms into religious, monumental, and civil structures. Mosques and mausoleums are examined as reflections of Islamic influence and religious identity, while baths and mansions provide insights into the social and economic structures of urban life. Special attention is given to construction materials, such as mudbrick, baked brick, stone, and glazed tiles, and the technologies employed in their production and use. The methodological framework ensures a multi-dimensional understanding of Golden Horde architecture, bridging gaps in existing scholarship and providing a basis for future research.

Results and Conclusion

The findings of this research underscore the complexity of architectural development within the Golden Horde, which was shaped by an intricate interplay of cultural, economic, and political factors. Urban planning during this period was distinguished by its centralized approach to city organization, reflecting the Mongol rulers' administrative strategies. Cities such as Saray Batu and Saray al-Jadid served as political and economic hubs, featuring well-planned neighborhoods, public squares, and monumental structures.

The architectural elements of the Golden Horde's cities reveal a synthesis of influences. Mosques and minarets, constructed in accordance with Islamic traditions, often incorporated design elements derived from the Seljuk architectural style, as evident in their basilical layouts and decorative motifs. Mausoleums showcased innovative structural forms, such as domed chambers, which combined functionality with aesthetic grandeur. Bathhouses, with their subterranean heating systems and elaborate interior decorations, highlight the advancements in civil engineering and the emphasis on communal spaces within urban centers. Mansions reflected the socioeconomic hierarchies of the time, with large aristocratic estates often surrounded by auxiliary buildings for servants and administrative functions.

The study also highlights the pivotal role of skilled artisans and forced labor in executing large-scale architectural projects. Artisans from regions such as Khwarezm, Crimea, and the Caucasus brought diverse construction techniques and decorative traditions, resulting in an eclectic yet cohesive architectural identity. Despite regional variations in materials and styles, a shared set of planning principles provided a unifying framework for urban development across the Golden Horde.

Archaeological evidence points to the extensive use of materials such as mudbrick and baked brick in the construction of buildings, particularly in steppe regions where stone was scarce. Decorative elements, including glazed tiles, intricate carvings, and colorful mosaics, were employed to enhance the visual appeal of structures, signifying the wealth and influence of the ruling elite and their commitment to showcasing cultural sophistication.

The decline of the Golden Horde in the late 14th century, precipitated by internal strife and external invasions, marked a gradual cessation of urban and architectural advancements. Cities that once thrived as vibrant centers of trade and culture fell into decline, leaving behind ruins that today serve as important archaeological sites. Despite this decline, the architectural legacy of the Golden Horde endures as a testament to the state's ability to integrate diverse cultural influences into a distinctive urban and architectural paradigm.

In conclusion, the architectural heritage of the Golden Horde provides invaluable insights into the socio-political and cultural dynamics of medieval Eurasia. By synthesizing existing archaeological data with historical and architectural analyses, this study underscores the importance of preserving and further studying this legacy. Future research could explore the influence of Golden Horde architectural innovations on subsequent Islamic and regional architectural traditions, enriching our understanding of the interconnectedness of historical cultures and the enduring impact of the Mongol Empire on the built environment.

KAYNAKÇA

AKİŞEV, Kemal, BAYPAKOV, Karl, ERZAKOOVİÇ, Lev, *Drevniy Otrar*, Nauka, Almatı 1972.

AKSENOVA, Nadejda, "Arheologičeskoye İzučeniye Mavzoleyev Yugo-Vostočnoy i Yujnoy Çastey Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 206-224.

ALİHOVA, Anastasiya, "Mavzoleyi Goroda Mohşi-Narovçata", *Sovetskaya Arheologiya*, S. 2, Nauka, Moskova 1976, ss. 226-237.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

ALİHOVA, Anastasiya, “Postroyki Drevnego Goroda Mohşi”, *Sovetskaya Arheologiya*, C. IV, Nauka, Moskova 1976, ss. 170-179.

ARTAMONOV, Mikhail, “Drevniy Derbent”, *Sovetskaya Arheologiya*, C. VIII, Nauka, Moskova 1946, ss. 141-143.

AYDAROV, Said ve AKSENOVA, Nadejda, *Velikiye Bulgarı*, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 1983.

AYDAROV, Said, “İssledovaniye I Restavratsiya Pamyatnikov Monumentalnogo Zodçestva Bolgara”, *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 150-185.

BALLOD, Frants, *Staryi i Noviy Saray, Stolitsı Zolotoy Ordı*, İzdaniye Kombinata İzdatel'stva i Peçati, Kazan 1923.

BARBARO, Giosafat, *Barbaro i Kontarini o Rossiyi, k İstoriyi İtalyano-Russkih Svyazey v XV Veke*, çev. Elena Skrjinskaya, Leningrad 1971.

BAŞKİROV, Aleksandr, “Hudojestvenniye Pamyatniki Solhata”, *Krim*, C. I, S. 3, Gosizdat, Moskova 1927, ss. 110-117.

BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed İbn, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

BUSYATSKAYA, Nina, “Steklyanniye Izdeliya Gorodov Povoljya”, *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 38-72.

CARPİNİ, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitapevi, Trabzon 2001.

EGOROV, Vadim, FEDOROV-DAVIDOV, German, “İssledovaniye Meçeti na Vodyanskom Gorodişçe”, *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 108-167.

EGOROV, Vadim, *İstoriçeskaya Geografi Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv*, Nauka, Moskova 1985.

EGOROV, Vasilii, “Mavzoleyi Vodyanskogo Gorodişça”, *Sovetskaya Arheologiya*, C. I, Nauka, Moskova 1980, ss. 74-85.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Denejnoye Delo Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 2003.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Obşestvenniy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MGU, Moskva 1973.

FEDOROV-DAVIDOV, German, *Zolotoordinskiye Goroda*, İzdavayelstvo MGU, Moskova 1994.

HİLLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture*, Columbia University Press, New-York 1994.

KALAN, Ekrem, “Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray el-Cedid Örneğiyle)”, çev. Meltem Akıncı, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 2020, ss. 469-473.

KALİNİN, Nikolay, SMİRNOV, Aleksandr, “Rekonstruksiya Bulgarskoy Bani XIV Veka”, *KSIİMK*, C. XIII, Nauka, Moskova 1946, ss. 26-32.

KRAMAROVSKİY, Mihail, “Religiozniye Obşını v İstorii i Kulture Solhata v XIII-XIV Vekah”, *Archeologia Abrahamica*, Nauka, Moskova 2009, ss. 401-414.

KRUPNOV, Evgeniy, “Hristianskiy hram XII veka na Gorodişe Verhniy Culat”, *Srednevekoviye pamyatniki Severnoy Osetii*, S. 114, MİA, Moskova 1963, ss. 45-67.

KUÇKİN, Vladimir, “Goroda Severo-Vostoçnoy Rusi v XIII-XV Vekah”, *İstoriya SSSR*, S. 2, Nauka, Moskova 1990, ss. 70-105.

KUZNETSOV, Vladimir, *Elhotovskiye Vorota v XXV Vekah*, İzdatelstvo Kavkazskaya Zdravnitsa, Vladikavkaz 2003.

MİLORADOVIÇ, Oleg, “Srednevekoviye Meçeti Gorodişça Verhniy Djulat”, *MIA*, Moskova 1963, ss. 87-106.

NEDAŞKOVSKİY, Leonid, “İtogi i Zadachi Izuçeniya Ukeka i Yego Okrugı”, *Zolotoordinskomu Gorodu Ukek 7,5 stoletiy. Materialı Nauçno-Praktičeskoy Konferentsii*, Saratov 2003, ss. 3-8.

NEVOSTRUEV, Konstantin, “O Gorodişah Drevnego Voljsko-Bulgarskogo i Kazanskogo Hanstv”, *Trudi I Arheologičeskogo seyzda*, Moskova 1871, ss. 102-113.

NOSKOVA, Lidiya, “Mozaiki i Mayoliki Srednevekovih Gorodov Povoljya”, *Srednevekoviye Pamyatniki Povoljya*, Nauka, Moskova 1976, ss. 7-37.

PALLAS, Petr Simon, *Puteşestviye po Raznim Provintsiyam Rossiyskogo Gosudarstva*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1773-1788.

PETERSEN, Andrew, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, New York 1996.

POLO, Marco, *Dünyanın Hikaye Ediliş-i-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

RUBRUK, William, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

RUDAKOV, Vladimir, “Raskopki Ostatkov Minareta na Selitrennom Gorodişçe”, *Arheologiya Nijnego Povoljya Na Rubeje Tısyacheletiy. Materialı Vserossiyskoy Naučno-Praktičeskoj Konferentsii*, Astrahan: İzdatel'stvo Astrahanskogo Pedagogičeskogo Universiteta, 2001, ss. 60-69.

SEMENOV, Leonid, *Tatartupskiy minaret*, Gosudarstvennoye İzdaniye, Dzaujdikau 1947.

SİNGATULLİNA, Al'fira, *Djuçidskie moneti*, İzdatelstvo Zaman, Kazan 2003.

STİERLİN, Henri, *Turkey from the Selçuks to the Ottomans*, Taschen, Köln 1998.

SVİNİN, Pavel, “Razvalini goroda Bulgar”, *Oteçestvenniye zapiski*, Nauka, Moskva 1824, ss. 48-69.

ŞARİFULLİN, Rafail, “Bani Bolgara i İh İzüçeniye”, *Gorod Bolgar: Monumentalnoye Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoystroystvo*, Nauka, Moskova 2001, ss. 217-260.

ŞMİT, Aleksandr, *Arhitekturniye çerteji razvâlin drevnih Bulgar*, Nauka, Moskova 1832.

ŞPİLEVSKİY, Stepan, *Drevniye goroda i drugiy bulgaro-tatarskiye pamyatniki v Kazanskoy gubernii*, Kazan Üniversitesi, Kazan 1877.

TİZENGAUZEN, Vasiliy, *Sbornik Materialov Otnosyaşihşya k İstorii Zolotoy Ordı*, C. 1, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1884.

TİZENGAUZEN, Vasiliy, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihşya k İstorii Zolotoi Ordı*, C. 2, Akademiya Nauk SSSR, Moskova 1941.

ÜNSAL, Behçet, *Turkish Islamic Architecture. Seldjuk to Ottoman*, Academy Editions, New York 1973.

ZASİPKİN, Boris, “Pamyatniki Arhitekturi Krimskikh Tatar”, *Krim. Jurnal Obşestvenno-Nauçniy i Ekskursionny*, Gosizdat, Moskova 1927, ss. 113-168.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, “Bani Nijnego Povoljya”, *Sokrovişça Sarmatskih Vojdey i Drevniye Goroda Povoljya*, Nauka, Moskova 1989, ss. 249-280.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, “Raskopki Bogatogo Usadebnogo Doma Na Krasnom Holme Selitrennogo Gorodişça”, *Povoljye V Srednie Veka. Tezisi Dokladov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyaşçennoy 70-Letiyyu So Dnya Rojdeniya G.A. Fedorova-Davidova*, İzdatel'tsvo NGPU, Nijniy Novgorod 2001, ss. 67-69.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, *Arhitektura Zolotoi Ordy. Grajdanskoye Zodchestvo*, C. 2, Oteçestvo, Kazan 2014.

ZİLİVİNSKAYA, Emma, *Arhitektura Zolotoi Ordy. Kul'tovoe Zodchestvo*, C. 1, Oteçestvo, Kazan 2014.

ALTIN ORDA ŞEHİRLERİNDE MİMARİ: DİNİ, ANITSAL VE SİVİL YAPILAR ÜZERİNE BİR
İNCELEME

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>